

III

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ „ԱՐՉԱԳԱՆՔԻ“

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ

ԵՒ

ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ՎԷՊԵՐԸ

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ

ՄԿՐՏՉԻ ԷՄԻՆ

ԳՐԵԱԼ Ե. ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ԱՌԹԻՒ
ՈՐ Ի ՏՓԻՍՍ

Թարգմանեց Ասեբէնից Գ. Խ.

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Մ Ո Վ . Վ Ա Ր Գ Ա Ն Ե Ա Ն Ի Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1886

ՅԱԻԵԼՈՒԱՆՈՒ ԿՐԶԱԳԱՆՔԻ

90 (47.925) (092 Ստիպուտի Կոմիտայի)

5 ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ

1րայ.
891.99.09

ԵՒ

ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ՎԵՊԵՐԸ

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ

ՄԿՐՏԻ ԷՄԻՆ

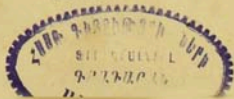
ԳՐԵԱԼ Ե. ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԹՅՈՒՆԻ ՈՐ ԻՏՓԻՍՈՒՄՈՒ

ԹԻՖԼԻՍ

ՄՈՎ. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆԻ ՏՊԱՐԱՆ

1886

II
A 5600

Дозволено Цензурою 13 Сентября, 1886 г. Тифлисъ

Типографія М. Вартаианца. Троиц. пер. д. № 11

Ա Ջ Գ.

Գիտնական պ. Մկր. Էմինի „Хоренскій и древній Эпосъ Армянскій“ քննական հետազոտութեան մէջ՝ ինչպէս ընթերցողը կ'տեսնի, շատ հատուածներ են առաջ բերած Խորենացու Պատմութեան բնագրից. ուստի թարգմանչի համար երկու միջոց կար. մէկը՝ որ դիւրագոյնն է, անփոփոխ թողնել Խորենացու բնագիրը գրոց լեզուով և միւսը՝ աշխարհիկ լեզուի դարձնել բնագրի հատուածները: Ես ընտրեցի երկրորդ եղանակը (բացառութեամբ չափաբերական հատուածների), նկատողութեան առնելով գրաբառի և մանաւանդ Խորենացու լեզուի դժուարութիւնը շատերի համար, թէև՝ ըստ իս, թարգմանութիւնը ո՛չ ամեն տեղ յաջողած է:

Առաջին անգամը չէ, որ մամուլի մէջ մեր քննութեամբ կատարած է Էրեւանի Մովսէս Թորենացու աւանգած Մար-Աբասի եւ Քաղղեական Գրքի վաւերականութեան մասին, այն գրքի, որ Մեծին Ազգեսանցը, նրամանա բարգմանուել է յոսնարեն եւ որից՝ Վստարշակ բազաւորի յանձնարարութեամբ, բաղուած է արեւ գիտնական Ասորին Նինուէի դիւանում: Քե Տրամսխացի, թէ Գերմանացի եւ թէ Հայ գիտնականները գրել են քննութիւններ Մար-Աբասի մասին, բայց՝ ինչպէս որ սկստ էր սպասել, իւրաքանչիւրը իւր տեսակեօից:

Առաջին տեղը, ըստ ժամանակին, այդ գիտնականների մէջ բռնում է 1) Quatremère, տես նորա յօդուածը «Observation sur la ville de Ninive» — Journal des Savants. 1850 յունիս, 3-e article. էջ 364 — 65.

2) Histoire générale et système comparé des langues sémitiques, Ernest Renan, seconde edition, 1858, էջ 256:

3) Ueber die Glaubwürdigkeit der armenischen Geschichte des Moses von Khoren, Gutschmid, 1876, էջ 31 եւ այլը:

4) Քննական սրտամտութիւն Հայոց, Ա. Մ. Գաբազանցեանի, 1880 թ. Կ. Պոլիս: — Այս աշխատութիւնը մեր ձեռք չէ անցած, բայց՝ ինչպէս լսում ենք, բովանդակում է իւր մէջ խիստ քննութիւն Մովսէս Թորենացու Պատմութեան:

Մ Ո Ղ Ս Է Ս Ի Ո Ր Ե Ն Ա Յ Ի Ն

և.

ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ՎԵՊԵՐԸ

«Քեւե մեր մի փորրիկ ազգ ենք, բուռվ շատ նուազ, գորութեամբ տկար եւ այլ բազաւորութեամբ բազում անգամ նուաճուած, սակայն եւ մեր աշխարհում կան կատարուած շատ բաշտութեան գործեր՝ արժանի պատմութեան մեջ յիշատակելու...»

Մ. Խաչէշ. Գր. Ա. Գլ. 3:

Մինչեւ ներկայ դարուս կէտը հայ գիտնականները եւ եւրոպացի հայագէտները այն համոզմունքին էին, թէ հին հեթանոս Հայաստանը վիպասանութիւն չունէր: Այս մասին գիտնականների բոլոր տեղեկութիւնները սահմանափակվում էին միակ հատուածով, որ է Մեծին Տիգրանի կարծեցեալ որդի՝ Վահագնի ծնունդը: Այս չափաբերական հատուածը պահպանուել է Մովսէս Խորենացու պատմութեան մէջ: Նորա վերայ առաջին անգամ ուշադրութիւն դարձրին Վենետիկի Մխիթարեանները, թէ եւ չգուշակելով նորա վիպական ծագումը: Մօտաւորապէս այդ ժամանակ լոյս տեսաւ զրոյց լեզուով այս սուղերը զրոյդի «Քննութիւնը», որոյ նպատակն էր՝ հակառակ վաղուց ընդունած բացասական կարծիքին՝ ասպացուցանել, թէ հեթանոս Հայաստանը՝ ընդհակառակը՝ ունէր ընդարձակ վէպեր, որք այդ երկրի

Հնագոյն դարերի պատմութեան տեղն էին բռնում: Հայոց գրականութեան հետաքրքրողների համար մեր «Քննութիւնը» առանց ուշադրութեան չանցաւ. — նորանից յետոյ սկսան մէկ մէկի հետքից լոյս տեսնել հայերէն և ֆրանսերէն լեզուով քննութիւններ հին Հայոց վիպական երգերի մասին: Նոքա բոլորեքեան առանց քացառութեան աւելի կամ պակաս կրում էին իրենց վերայ լիշեալ «Քննութեան» ազգեցութիւնը: Սորա հրատարակուելուց յետոյ մեր նախկին հայեացքը հայոց վէպերի վերայ շատ ընդարձակուեցաւ: Եւ այդ հայեացքն է, որի հետ մենք այժմ կամիմք ծանօթացնել ընթերցողներին առաջիկայ տողերում:

Հայկազունեաց թագաւորների նկարագրութիւնները Մովսէս Խորենացու պատմութեան Առաջին գրքում չեն կրում իրենց վերայ օտարազգի հետքեր, կասենք ուղղակի, — ոչինչ Քաղզէական նշան: Հայկից սկսած մինչև Մեծն Տիգրանը այս հարստութեան բոլոր թագաւորների մէջ մենք տեսնում ենք իսկական ազգային Հայ հերոսներ: Այնպիսի տիպարներ, ինչպէս Հալկը, Արամը, Արայն, Մեծն Տիգրանը, կարող էր ստեղծել, լայանի բան է, ոչ Քաղզէացին, ինչպէս հաւատացնում է Մովսէս Խորենացին Մար—Աբասի բերանով, այլ Հայը և միայն Հայը: Այս վսեմ պատկերների ստեղծողներն Հայ վիպասաններն էին: Մենք կը տեսնենք, որ իսկապէս վիպական երգերի և ոչ այլ ինչի վերայ հիմնուած է բոլոր Հայկազունեաց պատմութիւնը: Այս միտքը մենք ակններև կը կացուցանենք և կ'ադացուցանենք, որ Հայոց նախնական պատմութիւնը Խորենացու աշխատութեան մէջ հաստատուած է ազգային վէպերի վերայ, բազմա-

թիւ վիպական աւանդութիւնների վերայ: Այն ժամանակ Մար—Աբասը նինուէի գիւանից հանած իւր հըռօշակաւոր քաղզէական զրքի հետ կ'կորցնեն իրենց նըշանակութիւնը:

Ինչպէս հին ժամանակները, այնպէս և յաջորդ—նոր ժամանակները ժողովրդական բանաստեղծութիւնը ունէր Հայաստանում — ինչպէս այժմ այդ անկասկած ապացուցած է — բազմութիւ ներկայացուցիչներ՝ ժողովրդական երգիչներ, բանաստեղծներ, աշուղներ:

Վերջին քսան և հինգ տարում լոյս են տեսել ժողովրդական գրականութեան վերաբերեալ բաւական ժողովածուներ Հայոց զանազան բարբառներով: Ծնորհիւ արժանի լիշատակի Քէորդ Ախվերգեանի, որ առաջին անգամը տուեց մեզ Սայաթ—Նովայի երգերի օրինակելի հրատարակութիւնը, ամբողջ շարք Հայ ուսուցման երիտասարդների հետեւեց նորա օրինակին: Նոքա սիրով սկսեցին ժողովել և հրատարակել ժողովրդական բանաստեղծութեան զանազան տեսակները Առևսաց և Տաճկաց Հայաստանում: Նոցա ձեռքով հաւաքուած են շատ ժողովրդական երգեր՝ կեանքի ամեն մի դէպքի վերայ հնարած: Այստեղ տատահում են դիւցազնական զրոյցներ՝ ճիշդ վիպական ձևով, երգեր—պատմական, սիրահարական, հարսանեաց, պարուց, վիճակահան, երգումներ, հեքեաթներ և այլն: Ժողովրդական այս աւանդութիւնների հրատարակումը՝ մասամբ արգէն ըսկսուած՝ բաց կանէ ժամանակով Հայ և Արարկացի գիտնականների առաջև նոցա դեռ ևս անծանօթ մի էջ Հայկական բերանացի գրականութեան:

Առաջ քան խօսենք Հեթանոս Հայաստանի Վէպերի մասին, հարկաւոր ենք համարում մի քանի խօսք ասել այն աղբիւրների վերաբեմամբ, որոնցից քաղուած է արեւել Սորենացին իւր պատմութեան Առաջին Գրքի համար: Այս անհրաժեշտ է մանաւանդ նորա համար, որ մեր յարուցած խնդիրը, մեր համոզմունքով, գլխաւորապէս հիմնը վում է Առաջին Գրքի վերայ: Այս իսկ պատճառով մենք առաջ մի առ մի կ'իմուենք այն աղբիւրները, որոց վերայ ակնարկուած է Սորենացին, ապա կ'սկսենք մանրամասնօրէն բացատրել մեր կարծիքը Հայոց Վէպերի մասին:

Սորենացու Առաջին Գիրքը ունի անց կարեւոր նըշանակութիւնը, որ առանց դորան Հայոց ազգը զաղափար չէր ունենալ իւր սկզբան և ծագման վերայ. պատճառը որ բացի Սորենացուց ոչ ոք Գ-րգ և Ն-րգ դարու ժամանակագիրներից և պատմիչներից, որոց երկասիրութիւնները հասել են մեզ, չէ խօսում զոցա մասին: Իսկ լաջօրգ դարերի պատմիչները կրկնում են Սորենացու պատմածը: Աւստի ցանկալի է իմանալ, թէ ինչի վերայ է հիմնում Սորենացին հնագոյն դարերին վերաբեւնալ իւր պատմութիւնը, որ սկսվում է աւելի քան 2000 տարի Քրիստոսից առաջ, — Սորա պատասխանը մենք կ'ներկայացնենք ստորև, բայց այժմ կ'նկատենք, որ մեր պատմիչը իւր Առաջին Գրքի համար ունեցել է

այս աղբիւրները. մի կողմից — Սուրբ Գիրքը, Ազեքսանգը
Բազմավէպը, Բիւռոսեան Սիրեղղան, ինքը Բիւռոսը,
Աբիւղինոսը, Կեփաղիոնը, Մանէթօնը, Յովսէպոսը և
բերանացի աւանդութիւնները. միւս կողմից — Ասորի
Մար — Աբաս Կատինան: Բացի Մար — Աբասից, վերոբե-
րեալ աղբիւրները, նայելով նոցանից արած հակիրճ և
համառօտ քաղուածներին, որոց մէջ է բերում մեր
պատմագիրը, ճառում էին ոչ թէ Հայերի, այլ Արև-
մտեան Ասիայի և առհասարակ հին աշխարհի միւս ազ-
գերի վերայ: Միայն մի տեղում Խորենացին՝ ակնարկե-
լով Աբիւղինոսի վերայ՝ վկայութիւն է առաջ բերում
նորա գրուածից Հայկի և նորա անմիջական յաջորդնե-
րի մասին: Աւշադրութեամբ դիտողը կ'համոզուի, որ
այդ հատուածը Աբիւղինոսի գրուածի մէջ երբէք չէ
եղել և կարող չէր ևս լինել *),

Ասրանով կ'ամփոփենք մեր խօսքը վերոյիշեալ աղ-
բիւրների մասին և կանցնենք մեր գլխաւոր առարկային՝
Մար — Աբասին և նորա Հայոց Պատմութեանը:

Մեծն Արշակ, ասում է Խորենացին, թօթափելով
Մակեդոնական լուծը և նուաճելով Ասորեստանը, թա-
գաւորեցնում է իւր եղբայր Աղարշակին Հայոց աշ-
խարհի վերայ: Նոր թագաւորը՝ Արշակունեաց հարստու-

*. Նկատողութեան առնելու է, որ Ասորեստանցոց ազ-
գարանութիւնից անմիջապէս յետոյ, Խորենացին գնում է Հայ
նահապեանների ազգարանութիւնը, Սկսուելով Արայից, այդ
ծննդարանութիւնը հասնում է դէպի վեր մինչև Հայկը առա-
ջիկայ կարգով. «Արայ գեղեցիկ (ծնաւ) Արամից, Արամը —
Հարմայից, Հարման — Գեղամից, Գեղամը — Ամասիայից, (Ամա-
սիան — Արմայիսից, Արմայիսը — Արմենակից, Արմենակը — Հայ-

Թեան գլուխը Հայաստանի մէջ, ցանկալով իմանալ թէ ինչ մարդիկ են տիրել այդ աշխարհին իրանից առաջ, քաջերք արդեօք, թէ վատերի տեղն է անցնում ինքքը, — որոնում և գտնում է մի «ուշիմ» Ասորի՝ Մար — Աբաս անուևով, որին ուղարկում է Մեծին Արշակի մօտ այսպիսի նամակով. «ես քեզանից պատուէր ստացայ Հոգ տանել քաջութեան և իմաստութեան, և երբէք անփոյթ եղած չեմ դէպի քո խրատը, այլ ընդհակառակը՝ խնամ տանելով Հոգացայ ամեն բանի, որչափ բաւեցին իմ միտքս և Հասողութիւնս: Եւ այժմ, երբ ես շնորհիւ քո խնամակալութեան կարգի դրի այս թագաւորութիւնը, կամիմ իմանալ. ո՞վ է ինձանից առաջ տիրել Հայոց աշխարհին և որտեղից են առաջ եկել այն նախարարու-

կից): որ եղաւ հակառակորդ Բէլին միանգամայն և նորա կենախուզը:»

Արիւդոնոսից հանած տողերի վերայ Խորենացին աւելացնում է այս նկատողութիւնը. «Սորա մասին մեզ պատմում է Արիւդինոսը իւր առաջին Գրքի մանրամասն աղգարանութեան մէջ, որ յետոյ ոմանք բաց թողին:»

Հարցանելու է՝ ո՞վ էին այդ բոմանք, ինչ դիտաւորութեամբ Արիւդինոսից յետոյ եղած պատմիչները դուրս էին ձգում յիշեալ տողերը և ինչո՞ւ իսկապէս այդ տեղը նորա բաց թողին, Մի՞թէ կարելի է թոյլ տալ այդպիսի կամայականութիւն բոլոր՝ առանց բացառութեան, Արիւդինոսից յետոյ ծաղկած պատմիչների կողմից, Մենք կարծում ենք, որ Հայոց նահապետների այս աղգարանութիւնը ուղղակի Խորենացունն է: Այս իսկ պատճառաւ նորան շենք տեսնում միւս պատմիչների գրուածների մէջ, Իւր աղգարանութեանը աւելի հեղինակութիւն տալու նպատակաւ՝ Խորենացին առաջ է բերում նորան իւր պատմութեան մէջ այս կեղծեալ պատճառանքով:

Թիւնները, որ այժմ կան: Արովհետեւ չի երևում, որ այստեղ լինէին որևէ կարգեր կամ մեհենական պաշտամունք. ո՛չ աշխարհի գլխաւորներից առաջինն է յայտնի և ո՛չ վերջինը. ոչինչ օրինաւոր բան չկայ այստեղ, այլ ամենայն ինչ խառնիխուռն է և վայրենի: Վասնորոյ խնդրեմ... Հրամայես բանալ քո արքունի դիւանդ այն մարդոյ առաջև, որ ներկայանում է քո հզօր Տէրութեանդ, որպէս զի նա՝ գտնելով քո եղբօր և որդւոյդ ուզածը, փութապէս բերէ նորան ստոյգ տեղեկութիւններ:»—Արշակը հրամայում է բանալ Մար—Աբասի առաջև նինուէի արքունական դիւանդ:

Այստեղ «ուշիմ» Ասորին գտնում է մի մատեան՝ Քաղզէարէնից Յունարէն թարգմանած Մեծն Աղեքսանգրի հրամանաւ, որ բովանդակում էր իւր մէջ բուն Տնօց և նախնեաց պատմութիւններ: Այս մատեանից Մար—Աբասը հանում է միայն Հայոց ազգի հաւաստի պատմութիւնը և բերում է Վաղարշակ թագաւորին: Վաղարշակը՝ իւր առաջին զանձը համարելով այս, զգուշութեամբ պահում է իւր արքունիքում և նորա մի մասը հրամայում է դրօշմել արձանի վերայ *):

«Միտ գնելով, ասում է Խորենացին, գտնալով զէպի իւր մեկենաս Սահակ Բագրատունին, այս մատենում նշանակած զըրոյցների կարգին և համոզուելով նոցա հաւաստի լինելուն, մենք այժմ կրկնում ենք զոցա քո հարցասիրութեանդ, ձգելով մեր բնիկ նախարարութիւնները մինչև Քաղզէացոց Սարգարապաղը և ևս մօտագոյն» **):

*) Խորենացի, Պատմ. Հայոց. Գիրք Ա. Գլ. 8. 9.

***) Նոյն տեղը, Գլուխ 9.

Կանգ առնենք այս պատմութեան վերայ և մեր կողմից միտ դնենք նորա էութեանը:

Հինգերորդ դարուց սկսած մինչև ներկայ ժամանակը բոլոր Հայոց մատենագիրները, որպէս և ինքը ժողովուրդը, միշտ ճանաչում էին Մար-Աբասին անուշիմ մարգը, որ հրաւիրուելով Վաղարշակից 150 թ. Քրիստոսից առաջ, չ'նայելով իւր օտարազգի ծագմանը, — հանդիսանում է հին Հայոց ազգաբանութեան գտնուող և նոցա նախնական պատմութիւնը իսպառ կորուստից փրկող անձը: Մի օտարազգի մարգու հրաւիրուելը, որպէսզի նա պատմէ Բ. դարու (Քրիստոսից առաջ) խաւար Հայերին նոցա աշխարհի սկիզբը և ծագումը — իսկոյն գրաւում է մեր ուշադրութիւնը: Շատ դժուար է հաւատալ, որ այդ ժամանակ Հայաստանում չ'լինէր ոչ մի գրագէտ Հայ մարգ, որ կարողանար կատարել իւր թագաւորի լանձնարարութիւնը. չէ կարելի հաւատալ, որ թագաւորը ստիպուած լինէր հրաւիրել այդ գործի համար մի օտարազգի մարգու: Պատճառը որ նոյն իսկ Խորենացու պատմութիւնից մենք գիտենք, որ նորա հին հայրենիքում կային. Ա, Մեհեաններ և Քրմական դաս, ¹⁾ — Բ, «մատեանք մեհենից²⁾», — Գ, «պատմութիւնք մեհենից³⁾», Դ, «մատեանք թագաւորաց ⁴⁾», Ե, «ամբառ գրուցաց մատեանք ⁵⁾» — Զ, նախնի վիպական զրույցներ, «որ ՚ի գուսանականէն գտանի ժողովեալ ՚ի դիւանի արքունեաց ⁶⁾» — Է, «երգ

¹⁾ Գիրք Ե. ԳԼ. 8. Գր. Բ. ԳԼ. 48, ²⁾ — Գր. Ե. ԳԼ. 14, — ³⁾ Գր. Ե. ԳԼ. 14. — Գր. Բ. ԳԼ. 48, — ⁴⁾ Գր. Ե. ԳԼ. 14, — ⁵⁾ Գր. Ե. ԳԼ. 3, ⁶⁾ Գր. Ե. ԳԼ. 14.

վիպասանաց ⁷⁾» — Ը, թուելեաց երգեր, որք ժամանակագրական կարգաւ թուում էին թագաւորների կամ իշխանների արարքը ⁸⁾։ — Թ, պատմական «առասուկէք ⁹⁾»։ Վային և այնպիսի լիշատակարաններ, որոնց անունները թէև չէ լիշում Խորենացին, այնու ամենայնիւ նոքա գոյութիւն ունէին նորա ժամանակ և նա քաղուածներ է արել նոցանից, ինչպէս — Ժ, այն պատմութիւնը, որից ստուգում է Վաղարշակը, «տէր» նշանակելով Սիւնեաց աշխարհին, և որոյ վերայ Խորենացին ևս ակնարկութիւն է անում, ¹⁰⁾ — ԺԱ, այն պատմութիւնը, որ ճառում է Բագրատունեաց ցեղի ծագման և Հայկի մասին, ¹¹⁾։ — ԺԲ, այն անանուն չորս զիրք բաժանած պատմական աղբիւրը, որոյ մասին հիացմամբ է խօսում Խորենացին և որից նա քաղում է Վարբակէսի, Սարգանապաղի և Հայոց թագակիր Պարոյրի պատմութիւնը ¹²⁾։ Բացի սոցանից կային և շատ — ԺԳ, աւանդութիւններ ¹³⁾, որոց Խորենացին, ինչպէս պատիջ, գնահատում էր բոտ արժանւոյն։

Քրմական գասը բոլոր հին ժամանակները և ամեն մի ազգի մէջ պահպանող էր իմաստութեան, և մի և նոյն ժամանակ ժողովրդի տարեգրութիւն կազմողն էր։ Այսպէս էր և Հայաստանում։ Կասկած չկայ որ Հայոց քրմերի մէջ կային ինչպէս վերևում լիշած է, անձինք, որք նոյնչափ յաջող, եթէ ոչ Մար-Աբասից ևս աւելի, կ'կատարէին Վաղարշակի հրամանը, — որ

—⁷⁾ Գր. Ա. Գլ. 15. Գր. Բ. Գլ. 48, —⁸⁾ Գր. Ա. Գլ. 30. 24—31, —⁹⁾ Գր. Ա. Գլ. 18, —¹⁰⁾ Գր. Ա. Գլ. 12, —¹¹⁾ Գր. Ա. Գլ. 22, —¹²⁾ Գր. Ա. Գլ. 21, —¹³⁾ Գր. Ա. Գլ. 12.

վերոբերեալ ազբիւրների ամբողջ շարքում՝ մանաւանդ «Թագաւորաց» և «մեհենից» մատենանների մէջ՝ կար, եթէ ոչ Հայաստանի կարգաւորեալ և ամփոփ նախնական պատմութիւնը, գոնէ հաստատ ակնարկութիւն այդ պատմութեան վերայ:

Վառնորայ մի օտարոտի երևոյթ է տեսնել, ինչպէս Վաղարշակը՝ շտուգելով իւր տէրութեան մեհենական գիւաններից՝ նինուէի գիւանումն է որոնում Հայոց պատմութիւնը: Նշանաւոր Գնոստիկոս Բարդաճանը, Բ. դարում Քրիստոսից լետոյ, գալիս է Հայաստան՝ նիւթ ժողովելու իւր պատմական աշխատութեան համար և Անի բերդում քաղուած է անում «մեհենական պատմութիւն» ասուած մատենից, որ բովանդակում էր իւր մէջ Հայ թագաւորների արարքք: Խորենացու այս և սորա նման այլ ցուցումներից երևում է, որ Հայոց քուրմերի մէջ կային պատմագիրներ, որ Հայաստանը ունէր իւր պատմութիւնը, որը Գ. դարու առաջին տարիներում քրիստոնէութիւնը տարածելու ժամանակ անհետ ջնջուեցաւ Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռով: Այսպիսի մի քուրմ—պատմագրի անունը լիջում է Խորենացին առաջիկայ խօսքերով. «Ուղիւպ՝ քուրմ Անուոյ՝ գրող Մեհենական պատմութեանց ¹⁾»—(115 թ. Քրիստոսից առաջ):» Բացի սոցանից հիթանոս Հայաստանում, Հնագոյն ժամանակներից սկսած, կային պատմական երգերի ժողովածուներ, որք պահվում էին գիւաններում: Այս ժողովածուները, ինչպէս ստորև կ'տեսնենք, գոյութիւն ունէին դեռ Ե. դարում և Խորենացին քա-

¹⁾ Գր. Բ. ԳԼ 48.

դուածներ է արել նոցանից ²⁾։— Քանի որ կային այս-
չափ առատ տեղական ազգային նիւթեր, աւելորդ էր
ուրեմն գիմել Նինուէի գիւանին։

Նինուէի գիւանի հռչակուած գրքի մէջ, — թոյլ
տանք մի բոլէ, որ նագոյութիւն է ունեցել, կարող
էին լինել թերևս նկարագրութիւններ կամ՝ աւելի
ճիշտ, յիշատակութիւններ Ասորեստանի և Հայաստանի
մէջ եղած պատերազմների մասին, Հայերի Ասորեստանին
հպատակ լինելու մասին. բայց անհաւատալի է, որ նա
ամփոփէր իւր մէջ Մեծին Հայոց ազգաբանութիւնը,
ինչպէս հաւատացնում է մեզ Խորենացին։

Մտ ծանօթանալով, ասում է Խորենացին, Մար—
Աբասի Քրքի հետ, նա համոզուել է, որ նորա մէջ բո-
վանդակած զրոյցները հաւաստի են։ Բայց այսպիսի
համոզմունք կազմելու համար պէտք է հիմք ունենալ,
որով կարելի լինէր ճանաչել զրոյցների որ աստիճան
հաւաստի կամ անհաւաստի լինելը. իսկ Խորենացին չու-
նէր գորան, չունէր, որովհետև ինչպէս ինքը, նոյնպէս
և Վաղարշակը գիտմամբ չէին ուզում ճանաչել այդ
հիմքը վերոյիշեալ բազմութիւ աղբիւրների մէջ։

Թոյլ տանք նոյնպէս, որ 150 թ. Քրիստոսից ա-
ռաջ Նինուէի գիւանի գրքից արած Քաղուածը Մար —
Աբասի ձեռով բերած է Հայաստան, որ այդ Քաղուածը՝
ինչպէս մի թանկագին գանձ, պահպում էր այստեղ ար-
քունիքում, որ նորա մի մասը թագաւորի հրամա-
նաւ գրոշմած էր արձանի վերայ։

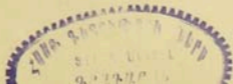
Այս Քաղուածը, — գորա մասին մենք գիտենք նոյն

²⁾ Գր. Բ. զԼ. 49, 61.

իսկ Խորենացուց, մնաց մինչև Ե. դարը, որովհետև
Խորենացին դորա վերայ է հիմնում իւր Պատմութեան
բոլոր Առաջին Գիրքը: Չնայելով, որ Քաղաւածը (55)
տարի գոյութիւն է ունեցել Հայոց մայրաքաղաքում
և ոչ թէ մի որևէ անկիւնում, սակայն ոչ մի Հայ
պատմագրի կամ ժամանակագրի չէ յաջողած տեսնել
դորան և մի խօսք ասել դորա մասին: Ի՞նչպէս մեկ-
նելու է այս երևոյթը: Ի՞նչպէս մեկնելու է, որ բոլոր
այն ժամանակուայ լուսաւորեալ աշխարհում ոչ մի
գիտնական Քաղաքացի, Յոյն, Ասորի, Պարս չգիտէր այն
լիշատակարանի գոյութեան մասին, որ գրաւել էր իւր
վերայ Մեծին Աղէքսանդրի ուշադրութիւնը. — այլ
գիտէ միայն Խորենացին. իսկ նորա Հայրենակիցներէց
և ոչ մէկը: Վերջապէս՝ Քնչպէս չ'հարցնենք. որտեղ
է տեսել Հայ պատմագիրը այդ «գանձը», — գանձ իւր
հնութեամբ և բովանդակութեամբ. Մծբինում արդեօք՝
Հայոց այն ժամանակուայ մայրաքաղաքում, Տարօն գա-
ւառում, որ նորա ծննդեան տեղն էր (Խորնի), թէ
մի այլ տեղում: Նա, որ այնպիսի խնամով ծանօթաց-
նում է մեզ Վաղարշակի Մեծին Արշակի հետ ունեցած
կարծեցեալ զրազրութեան հետ, միթէ չէր կարող գտնէ
հարեանցի նկատել թէ որտեղ է արդեօք ինքը արել
իւր քաղաւածները Մար — Աբասեան Գրքից և որտեղ
է նորան թողել: Այսպիսի լիշատակարանը արժանի էր
ուշադրութեան: Մենք մանաւանդ իրաւունք ունինք
այս պահանջելու Խորենացուց, որ գիտենք՝ թէ որպիսի
ճշտութեամբ է նա ցոյց տալիս իւր աղբիւրները:
Այսպէս, ի միջի այլոց, իւր Պատմութեան Երկրորդ Գրքի
10-րորդ գլխում, աւարտելով Մար—Աբասի Գիրքը,

նա անցնում է այլ աղբիւրի, այն է՝ Յուլիոս Ա. փրիկանոս ժամանակագրի (Գ. դարու) պատմութեանը, և ասում է, թէ սա Եղեսիոյ դիւանի քարտէզներից այնպիսի քաղուածներ է արել, որք վերաբերում էին Հայոց թագաւորներին: Եւ որպէս զի համոզէ, թէ իւր ցուցումը ստոյգ է, Խորենացին հրաւիրում է ընթերցողին տեղեկանալ Եւսեբիոս կեսարացու «Եկլիսիաստէ» գրքի Հայերէն թարգմանութիւնից. «Որոնքը նորան, ասում է նա, Սիւնեաց գաւառի Գեղարքունիքում և Առաջին Գրքի 13-րորդ գլխում վկայութիւն կգտնես, թէ Եղեսիոյ դիւանում կայ պատմութիւն Հայոց առաջին թագաւորների բոլոր գործերի մասին մինչև Աբգարը և Աբգարից սկսած մինչև Երուանդը»: — Սորանից յետոյ անհասկանալի է Խորենացու անհոգութիւնը դէպի ճիշտ և լիամասն տեղեկութիւնները՝ իւր տեսակով միակ լիշատակարանի մասին, որ բովանդակում էր իւր մէջ Հայոց ազգի սկզբնական պատմութիւնը: Նա ցոյց է տալիս իւր ընթերցողին այն ժամանակուայ Հայաստանի որ անկիւնում գտնելու է Եւսեբիոսի Եկեղեցական Պատմութիւնը, ցոյց է տալիս որ գիրքն է, որ գլուխն է, բայց չէ ասում՝ որտեղ արգեօք Ե. դարում իւր ընթերցողը կարող է տեղեկանալ Մար — Աբասի՝ իւր հայրենեաց հնագոյն ժամանակների Պատմութեան պահպանողի մասին:

Առաջին Գիրքի 21 -րորդ գլխում, պատմելով Վարբակէսի պատերազմը Սարգանապաղի դէմ և առաջնի յաղթութիւնը Հայկազն Պարոյրի օգնականութեամբ, Խորենացին հրաւիրում է Սահակ Բագրատունուն չ՛զարմանալ, եթէ առայլս (պատմագիրս) այլազգարար պատմի»: Եթէ լիրաւի

նա ունէր իւր ձեռքում Մար—Աբասի Գիրքը, որից նա մինչև այժմ առաջ էր բերում Հայաստանի անցեալ վիճակին վերաբերեալ բոլոր տեղեկութիւնները, ապա ուրեմն հարկ չկար երթադրել, թէ իրեն կ'հարցնեն. «նր տեղից է նա քաղել մեր նախնիքներից շատերի անունները և գործերը»: Անշուշտ այսպիսի հարց չէր առջարկիլ ո՛չ Ասհակ Բագրատունին, ո՛չ Խորենացու ժամանակից ընթերցողը, որովհետև Խորենացին իւր պատմութեան սկզբում նախապէս մի անգամ ընդմիջտ լայանել է երկուսին ևս, թէ միակ նորա աղբիւրը Մար—Աբասն է: Բայց, ինչպէս երևում է, մեր հեղինակը մոռացել է իւր այս ցուցումը և շատ անյաջող պատասխան է տալիս իւր առաջարկած հարցին, թէ նա ինքը հանել է այս բոլորը «Քաղզէացոց, Ասորեստանցոց և Պարսից հին գիւաններից, ուր աքունի քարտէզներէ մէջ մուծած են թագաւորաց անունները և գործերը»... Նոյն իսկ Խորենացուց մենք գիտենք՝ ինչ երկիրներ է նա ճանապարհորդել, գիտենք և այն, թէ նա չէ եղել ո՛չ Քաղզէացոց աշխարհում, ո՛չ Ասորեստանում, ո՛չ Պարսկաստանում և թէ հետևապէս նա չէր կարող տեսնել այդ երկիրների գիւանները. նա մանաւանդ քաղուածնել անել նոցանից: Եթէ արդարև Խորենացին ճանապարհորդել էր այդ տեղերը և անմիջապէս ծանօթացել լիշեալ գիւանների զբաւոր լիշատակարաններին՝ լայան բան է նա այդ արած պէտք է լինէր այն ժամանակ երբ Ասհակ Բագրատունին նորան առաջարկեց գրել Հայոց պատմութիւնը: Բայց այդ միջոցին Խորենացին համարեա՛ հարիւրամեալ ծերունի էր, «հիւանդոտ», ինչպէս ինքն է ասում: Այսպիսի հանգամանքներում հա

գիւ թէ կարելի լինէր Խորենացուն անձամբ այցելել լի-
շեալ երկիրները և անձամբ խոյզ ու խնդիր անել նոցա
գիւանները:

Նոյն իսկ Առաջին Գրքի 22-րդ գլուխը սկսվում է
այսպէս. «Պարոյրից յետոյ ես կանցնեմ մեր... թագա-
ւորների շարքը՝ մինչև Պարթևաց տէրու թիւնը» (այս-
ինքն՝ մինչև Վաղարշակը). իսկ 31-րդ գլխի վերջում
կարդում ենք. «Վահէից սկսած մինչև Վաղարշակի թա-
գաւորանալը Հայաստանում ես ոչինչ ճշմարտագոյն չ'եմ
կարող պատմել քեզ» (այսինքն՝ Սահակ Բագրատու-
նուն):

Առաջին գէպքում պատմագիրը խոստանում է Հա-
ղորդել ընթերցողին թագաւորների լիակատար ցուցակը
մինչև Արշակունեաց Հարստութեան Հաստատուելը Հայ-
աստանում (150 թ. Քրիստոսից առաջ). իսկ երկրոր-
դում՝ հրաժարվում է իւր խոստումից: Արդարև, նա
հասցնում է իւր ցուցակը մինչև Հայկի Հարստութեան
վերջին ներկայացուցիչը՝ Վահէ թագաւորը, որ անկաւ
պատերազմի մէջ Աղեքսանդր Մակեդոնացու ձեռից (330
թ.), և այլևս առաջ չ'է գնում: Աղեքսանդրից մինչև
Վաղարշակը մնում է պարսպ միջոց 185 տարի*): Այս
ահագին ժամանակամիջոցի համար մեր պատմագրի մօտ

*) 185 տարի է լինում, եթէ համարենք Աղեքսանդր
Մակեդոնացուց մինչև հայ Արշակունեաց առաջին թագաւորը.
420 տարի = եթէ հաշուենք Մեծն Տիգրանից (570 թ.) մինչև
Վաղարշակը (150 թ.), Այս ժամանակամիջոցում Խորենացին
թվում է 7 թագաւոր՝ որոց շարքում և մի հեթանոսական
աստուած՝ Վահագնին: Այդ թագաւորներն են. Վահագն,
Առաւան, Ներսէհ, Զարէհ, Արմոզ, Բագամ: Վան և Վահէ:

մենք նիւթ չ'ենք գտնում, մինչ դեռ, եթէ Հաւատանք Խորենացուն, Մար—Աբաս Քաղաքէական գրքից արած իւր քաղուածը Հասցրել է մինչև Վաղարշակը և նորանից ևս յետոյ մինչև Արտաշէս Ա. (105—90 Քրիստոսից առաջ) սորա պատմութեամբ Հանդերձ: Չենք կարծում, որ այսչափ պարսպ միջոց լինէր Մար—Աբասի Քաղուածի մէջ, որ մինչև այս տեղ յաջորդաբար աւանդում էր Հնագոյն դարերի պատմութիւնը և որը պակասում է այն ժամանակ միայն, երբ մտնենում է իւր մերձաւոր ժամանակին և երբ մենք իրաւունք ունինք սպասել նորանից անցքերի աւելի մանրամասն նկարագրութիւնը: Եթէ այդ պարսպ միջոցը լիրաւի կար Ասորի գիտնականի գրքում, Խորենացին չ'էր թողնիլ նորան առանց նկատողութեան իւր առաջնորդի երկասիրութեան մէջ: Բայց նա ոչինչ բացատրութիւն չ'է տալիս դորա մասին, իսկ պարսպ միջոցի պատճառը մեկնում է բանադատութիւնից ստոր ապացոյցներով *): Մեր կարծիքով՝ խնդիրը այստեղ շատ պարզ է, Խորենացին երևի թէ իսկական և ո՛չ թէ կարծեցեալ աղբիւրներում, որոնցից քաղուած էր անում նա մինչև այժմ՝ չ'իշխելով նոցա անունները և որոց մենք ցոյց կը տանք իւր տեղում,—Խորենացին, ասում ենք, չ'է գտել նիւթ այս՝ գուցէ աննշան ժամանակին վերաբերեալ,

* Օրինակի համար այս ապանոյցը. «խոռովութիւն ծագելով՝ իւրաքանչիւրը միայն այն էր մտածում, ինչպէս իշխանութիւն ձեռք բերէ և տիրէ աշխարհին (Հայաստանին)».—Այս տեղից պէտք է եզրակացնել, որ խառն ժամանակները չ'են կարող ունենալ պատմիչներ և պատմութիւն:

վասն որոյ նորա պատմութեան մէջ 185 տարի պարապ միջոց է առաջացել:

Նոյն իսկ 22-րորդ գլխում կարդում ենք «Մարաց թագաւորների ժամանակ (Վարբակէսից մինչև ԱժգաՀակը) կալին պսակաւոր արք բնիկք, (այսինքն՝ սկսած Պարոյրից) որոց անունները կ'ըրոշմենք ստորև:» Սորանից յետոյ Խորենացին պատասխանում է մի երկբայովի՝ որ կասկած էր տանում, ինչպէս երևում է նորա առաջիկայ խօսքերից, Հայոց թագաւորութեան գոյութեան մասին Մարաց տէրութեան ժամանակ: Պատմագիրը բոլորովին 'ի գուր սկսում է ապացուցանել Հակառակը: Նա ասում է. «Թէ արդարև այն ժամանակ (այսինքն՝ Վարբակէսի և Սարգանապաղի ժամանակակից՝ Պարոյրի օրով) կար մեր ազգի թագաւորութիւնը, դորան վկայ է երեմեա մարգարէն, որ պատերազմի հրաւիրելով Հայերին Բաբելոնի դէմ, ասում է՝ «բարձրացրէք դրօշը երկրի վերայ... զինեցէք նորա դէմ ազգերը, հրաման տուէք այրարատեան թագաւորութեան և Ասքանագեան գնդին»... — որով և հաստատվում է, աւելացնում է մեր պատմագիրը, մեր թագաւորութեան գոյութիւնը այն ժամանակ»: — Անհիմն եզրակացութիւն է անում Խորենացին: Եւ յիրաւի, միթէ զարմանալի չէ տեսնել և կարգալ նորա զըչից դուրս եկած այսպիսի մի ապացոյց: Կարո՞ղ էր արդեօք մէկը Ն. դարում կասկածել Հայոց թագաւորութեան գոյութեան մասին լիշեալ ժամանակում: Եթէ նա արդարև ունէր իւր ձեռում Մար—Աբասի պատմութիւնը, գժուար չ'էր նորան մատնացոյց լինել ուղղակի իւր առաջնորդի վերայ և նոցանից վկայութիւն առաջ բերելով, ստիպել երկբա-

յողին, որ լուէ և ո՛չ թէ մէջ բերէր Երեմիա մարգարէի խօսքերը, որ հարևանցի կը նկատենք, չ'էր կարող լինել Ը. դարի միջին (Սարգանապաղ 759 թ.), որովհետև նա ապրել է է. դարում (640—590 թ.):—Այստեղ, որպէս և այլ տեղերում, Խորենացին իւր յօժար կամքով հնարող է դառնում: Քաղաքական Գրքի Քաղուածը նա համարում է իբրև իսկապէս եղած, մինչդեռ՝ ինչպէս երևում է, այդպիսի գիրք նորա մօտ երբէք չ'է եղել:

Նոյն Առաջին Գրքի 32-րդ գլխում ընթերցողը անակնկալ հանդիպում է Զարմայրին՝ 29-րդ նահապետին Հայկից սկսած: Խորենացու գրուածում Հայկազունեաց ազգաբանութեան մէջ այս անձնին յաջորդաբար հետևում են դարձեալ 7 նահապետ և 17 թագաւոր: Մեր պատմագիրը հաւատացնում է, որ նա միջոց չ'ունեցաւ խօսել այդ գիւցազնի մասին իւր տեղում և իւր անփութութեան յանցանքը ձգում է իւր մեկենասի վերայ. «Քո շտապեցնելու շնորհիւ, ասում է նա դառնալով դէպի Սահակ Բագրատունին, մենք գեռ ևս ոչինչ չ'կարողացանք ասել ո՛չ (Աղեքսանգր) Մակեդոնացու և ո՛չ Ելիական պատերազի մասին:»—Հարցնելու է. թ'նչպէս արդեօք չ'կարողացաւ նա իւր տեղում խօսել Տրովացոց պատերազմին մասնակցող՝ Զարմայրի վերայ, քանի որ նորա ձեռումն է Մար—Աբասը, որ ժամանակագրական կարգով թվում էր Հայկազունեաց բոլոր նահապետներին և թագաւորներին նոցա հարստութեան սկզբից մինչև վերջը: Այստեղ «շտապեցնելը» չ'է կարող արդարացնել Խորենացուն: Պարզ է, որ նա իւր հայրենեաց հնագոյն պատմութիւնը, որպէս և Զարմայրի վերայ մէջ բերածը, քաղում էր զանազան աղբիւրներից և ո՛չ

Թէ Մար—Աբասից, ուստի և առաջ եկան բոլոր այս անճշտութիւնները և մոռացումները:

Յիշեալ 32-րդ գլխին նախընթաց Գ գլուխներում ամենեւին մի խօսք ևս չ'կայ Մար—Աբասի մասին: Նոցա մէջ բոլոր պատմածը ներշնչուած է կենդանի, վառ-վռուն աշխոյժով և քաղուած է մեր պատմագրի ձեռով անլ աղբիւրներից, որոնց մենք միառմի կը յիշենք ներքեում:

Երկրորդ գրքի 7-րդ և 8 րդ գլուխները նուիրած են Վաղարշակ թագաւորի գործունէութեանը. նորա կառավարչական կարգադրութիւնները Հայաստանի գահը բարձրանալուց լետօյ, նորանոր օրէնսդրութիւնները, աւատական կարգեր սահմանելը, բազմաթիւ նախարարութիւններ հաստատելը. այս բոլորը որպէս և Արծրունեաց և Գնունեաց ցեղերի պատմութիւնը, արքունի դրան համար չորս գունդ պահապան կարգերը, ներքինիների նահապետի պաշտօն նշանակելը, Սիսակի, Ուտիացուց, Գարգարացուց իշխանութեան, Սլաք նահապետից առաջ եկած՝ Սլիունեաց ծագումը—պատմագիրը հիմնում է «հին զրոյցների և աւանդութիւնների» և ո՛չ Թէ Մար—Աբասի Քաղուածի վերայ: Թէև Երկրորդ Գրքի 9-րդ գլխի վերջում Խորենացին հաւատացնում է, որ մինչև այստեղ նա իւր առաջը ունէր Ասորի ծերունու Քաղուածը, սակայն չ'է կարելի թոյլ տալ՝ օրինակ, անսպիտի մի ժամանակի կանխումն (анакронизмъ), որ Քաղգէական Գրքի մէջ (Մեծին Աղեքսանդրի ժամանակ, եթէ նորանից ևս ոչ առաջ) լինէր Հայ Արշակունեաց հարստութեան հիմնադրի պատմութիւնը. այսինքն՝ որ այդ գրքի մէջ 150 թուականի

անցքերը տեղի ունենային իբրև կատարուած իրողութիւններ զեռ 330 թ:

Բացի Աբելղենոսից մէջ բերած վկայութիւնից՝ այն ևս առասպելական, Երկրորդ Գրքի բոլոր 9 զլուխները հիմնուած են ազգային աւանդութիւնների, զրոյցների, տեղ-տեղ պատմական երգերի վերայ: Աերջ ՚ի վերջոք երևում է, որ այս տեղ ևս ՚ի զուր է տալիս մեր պատմագիրը Մար—Աբասի անունը, որովետև նա արդէն ուղղակի իւր կողմից է խօսում, մի կողմ թողնելով «ուշիմ» Ասորուն: Այստեղ ամեն մի քալլափոխում մենք հանդիպում ենք այսպիսի ասացուածների. «գրեմ, գիտեմ, ասեմ, եթէ ինձ շաղափատէ՝ համարեմ, որպէս լսեմ, թէ որպէս և ուր սորա (հայր իշխանի) իրք անցին անլիշատակելի՝ ես ոչ գիտեմ:— Այլ մոռացաք և զգժնեայ Սլաքն.— բայց զայս գիտեմ, զի զցեղս զայս մեծ և անուանի՝ մոռացումն եղև մեզ յԱռաջին մատենին լիշատակել՝ զզունդս Սիսական.— իսկ զՌշտուենիս և զԳողթնեցիս գտի պատմեալ ՚ի Սիսականէն հատուած:— Ոչ գիտեմ, թէ յանուն արանցն զգաւառան անուանեն և թէ յանուն գաւառացն զնախարարութիւնսն կոչեցեալ *):

Այսպիսի ոճերը կը գործադրէ միայն ինքնուրոյն հեղինակը, զայց ոչ թէ ժողովողը, որպէս գիտամարցոյց է տալիս իրեն խորենացին Մար—Աբասի վերաբերմամբ:

Գարձնենք վերջապէս ընթերցողի ուշադրութիւնը այն հանգամանքի վերայ, որ ըստ երևութին աննշան

*) Գր. Բ. Գլ. 7, 8.

է, բայց իսկապէս նշանակութիւն ունի: Այդ Հայոց յատուկ անուաններն են՝ նահապետների, թագաւորների, իշխանների, երկիրների, զաւառների, քաղաքների, գիւղերի, գետերի, լեռների և այլն, որք՝ սկզբում գրուելով Քաղզէական Գրքի մէջ, ապա փոխադրուելով Յոյն և Ասորի լեզուների, պահպանում են իրանց ազգային կերպարանքը և արտասանութիւնը այնպիսի յտակութեամբ, որ Խորենացին առանց մի դժուարութեան ճանաչում է նոցա Հայկական ծագումը և դնում է իւր պատմութեան մէջ: Այսպիսի մի երևոյթ, յայտնի բան է, անկարելի է թող տալ, եթէ նկատողութեան առնենք՝ թէ ինչ դժուարութեամբ է լինում Հայոց Հընչիւնների տառադարձութիւնը լիշեալ լեզուների նշանադրերով: Մենք համոզուած ենք, որ այս անուաները Խորենացին հանել է ուղղակի Հայոց աւանդութիւնների ժողովածուներից:

Յոյց տալով Խորենացու հակասութիւնը իրեն և Մար—Արատի կարծեցեալ բնագրին, կ'առաջարկենք վերջապէս վերջին հարցը. արդեօք լիրաւի՞ գոյութիւն ունէր Վաղարշակի՝ մինչև անգամ Մեծին Աղբքսանգրի՞ ժամանակ նինուէ քաղաքը: Այս մասին պատմութիւնը տալիս է բացասական պատասխան: Արդարև, նինուէն աւերուեցաւ 625 թ. Կուաքսի (Կիակսարի) ձեռով Ասուր—Եղիլ—Իլանի թագաւորութեան օրով: Իւր անկումից յետոյ նինուէն այլ ևս չ'վերականգնեցաւ և շուտով մոռացան նորա գոյութիւնը, այնպէս որ 200 տարի յետոյ կարելի չ'էր որոշել մինչև անգամ նորա տեղը *): Զ'նա-

Տե՛ս G. Maspero—Histoire ancienne des peuples des l'Orient, Paris, 1875. Թ. 476—477.

յելով որ 300 տարի Աղեքսանդրից և 475 տարի Վաղարշակից առաջ Ասորեստանը իւր մայրաքաղաքով Հանդերձ իջաւ պատմական բեմից, Մովսէս Խորենացին հաւատացնում է, որ Նինուէն շարունակում էր իւր գոյութիւնը 150 թ. Քրիստոսից առաջ: Եթէ Աքեքսանդրի և Վաղարշակի ժամանակ չ'կար Նինուէն, ապա ուրեմն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ Նինուէի հռչակուած դիւանի մասին խօսք ևս չ'է կարող լինիլ: Այսպէս՝ թէ՛ Նինուէն, թէ՛ նորա դիւանը գառնում են լոկ երևակայութիւն: Այն ժամանակ և՛ Քաղզէական Գիրքը, և՛ նորան Աղեքսանդրի հրամանաւ Քաղզէարէնից Յունարէն թարգմանելը, և՛ Մար—Աբասի ձեռով նորա մի մասը Ասորերէնի փոխադրելը, — այն մասը, որ բովանդակում էր Հայոց Հնագոյն պատմութիւնը, և՛ այդ թարգմանութիւնը Վաղարշակին ներկայացնելը, և՛ նորան արքունիքում պահելը, և՛ նորա մի մասը արձանի վերայ դրօշմելը, վերջապէս և՛ Հայոց թագաւոր Վաղարշակի Արշակի հետ ունեցած զրազրութիւնը, — այս բոլորը ոչ այլ ինչ են, բայց միայն Մովսէս Խորենացու շինածը, Հնարածը. այն ժամանակ և «ուշիմ» Ասորի Մար—Աբասը կերևի մեզ երբէք չ'եղած և Հայոց պատմութեան Հօր մտքի ծնած մի անձնաւորութիւն:

Մեր ժամանակը ոչ մի պատմիչ, որ փոքր 'ի շատէ ճանաչում է իւր պատիւը, չ'ի գործ դնել լիշեալ միջոցը՝ իւր աշխատութեանը աւելի հեղինակութիւն տալու նպատակաւ: Այլպէս էին նալում այդպիսի միջոցների վերայ Քրիստոնէութիւնից առաջ, Քրիստոնէութեան առաջին և հետևեալ դարերում: Այն ժամանակ ամենայն ինչ, որ լոյս էր տեսնում կեղծ անունով (псевдонимъ)

մեծ յարգ ունէր և այդ կեղծ անուանները մի սովորական երևոյթ էր: Ենորհիւ այդ տարօրինակ ուղղութեանը, որ առաջ եկաւ Պաղեստինում և մանաւանդ Աղեքսանդրիայի դպրոցի գիտնականների մէջ, մեծ քանակութեամբ պատրաստում էին այն ժամանակուայ լուսաւորեալ աշխարհի այս կետրոնում ամենայն տեսակ պատմական, խորհրդաւոր (միստիքական), մարգարէական գրուածներ, որք այստեղից տարածվում էին բոլոր այն ժամանակուայ լուսաւորեալ աշխարհը. և շատերի, եթէ ոչ բոլորի կողմից ընդունելութիւն էին գտնում՝ իբրև ճիշտ, իսկական հեղինակութիւններ: Եւ այս միջոցը չ'էր համարվում այն ժամանակ դատապարտելի: Այսպիսի գրուածների հեղինակները նպատակ ունէին ազդել ժամանակակից հասարակութեան վերայ՝ յօգուտ իրանց քարոզած քաղաքական, կրօնական, պատմական և կամ այլ գաղափարի: Այս նպատակը, նոցա համոզմունքով, բարի էր, ուստի արգարացնում էր միջոցը: Այդ նպատակին հասնելու համար գործ էին դնում որոշ հնարներ: Որպէս զի աւելի կշիռ տան իրանց շարադրութիւններին, լոյս էին ընծայում նոցա մի յայտնի, հռչակուած անուանով, և կամ մի հնարած, մտացածին անձնաւորութեան անունով.— իսկ գրուածի յաջողութիւնը թողնում էին նորա ներքին արժանաւորութեանը:

Հայաստանը՝ հաւասար հին աշխարհի միւս քաղաքակրթեալ ազգերին, որոց հետ նա միշտ հաղորդակից էր, ունէր նոյնպէս իւր կեղծ—անուն գրականութիւնը: Այդ գրականութեան բովանդակութիւնն էր՝ ի միջի այլոց, իւր ներքին՝ մտաւորական կեանքի երևոյթնե-

բը: Քաղաքական Գիրքը, թէև կարծեցեալ, պէտք է դասուի այդ տեսակ գրուածների շարքը, իսկ Մար—Աբասը՝ մտացածին անձնաւորութիւնների կարգը:

Այս՝ այն ժամանակուայ դպրոցի Բաւականին տարածուած ուղղութեանը Մովսէս Խորենացին՝ իբրև իւր դարու որդի, հատուց իւր հարկը, հնարելով իւր կողմից Մար—Աբասին և Քաղաքական Գիրքը: Նա դիմեց այս միջոցին, ի նկատի ունենալով աւելի հաւատ և վստահութիւն գրաւել իւր հայրենակիցների կողմից դէպի Հայկի և նորա հարստութեան պատմութիւնը: Նա կարծում էր, և բոլորովին արդարացի, որ եթէ այդ պատմութիւնը գրէ իւր հայրենիքում իսկապէս գոյութիւն ունեցող աւանդութիւնների համաձայն, նորադարձ հայ ժողովուրդը կարող է մերժել նորան՝ իբրև անբարիշտ հեթանոսական աղբիւրներից առաջ եկած մի գրուած: Ուստի Խորենացին նեկայացնում է իւր հայրենեաց սկզբնական պատմութիւնը ոչ միայն հանած նինուէի դիւանից, այլ և սրբագործած Սուրբ Գրքով, որովհետև նա առաջ է բերում Հայոց առաջին նահապետին Յաբէթից՝ Թորգոմի միջոցով: Այսպիսի ընթացքը մանաւանդ անհրաժեշտ էր, որ նորադարձ Հայերը ոչ միայն Խորենացուց առաջ, այլ և նորա ժամանակը ևս զգուանքով էին նայում Հայոց հեթանոսական վիպասանութեան վերայ: Մենք այս երևոյթը նկատում ենք Դ. և Ե. դարերում քրիստոնեայ ժամանակագիրների գրուածների մէջ, երբ որ նոքա նկարագրում են Հայոց իշխանների ազմկալից խնջոյքները, որ հնչում էին վիպասանների երգերը *):

*) Փաւստոս Բուզանդացի, դպրութիւն Գ. Գլ. 13, էջ 223, Եղիշէ, Վենետիկ, 1842, Եղանակ Գ., էջ 108.

Հասկանալով, որ ժամանակակիցները չեն համակրիլ հեթանոսական զրոյցներին և աւանդութիւններին և չ'կամենալով վտանգի մէջ ձգել իւր պատմական աշխատութեան յաջողութիւնը, — Խորենացին դիմում է կեղծիքի. ազգային Վէպերից արած քաղուածները նա առաջարկում է իւր ընթերցողներին իբրև Նինուէի դիւանի Քաղզէական Գրքից արտագրած պատմութիւն, որ գրաւել է իւր վերայ Մեծին Աղէքսանդրի ուշագրութիւնը, — և նոքա ընդունում են այդ քաղուածները իբրև լիովին արժանահաւատ պատմութիւն՝ մանաւանդ իւր հնութեամբը:

Այն պարագան, որով լոյս է տեսնում Հայոց սկըզբնական պատմութիւնը, պէտք է հիանցէր ո՛չ միայն Սահակ Բագրատունուն, այլ առ հասարակ և՛ իւր ժամանակակիցներին և՛ Խորենացու լեռագայ հայրենակիցներին, — որպէս և եղաւ իսկապէս: Եւ Խորենացին հասնում է իւր նպատակին. նորա հայրենակիցների մէջ հաստատվում է այն հաւատը, թէ լիրաւի գոյութիւն են ունեցել Մար—Աբասը և Քաղզէական Գիրքը: Եւ եթէ այդ համոզմութիւնը չ'մնաց ընդ միշտ, ինչպէս՝ երեւի թէ՛ յոյս ունէր Հայոց պատմութեան հայրը, գոնէ՛ նա տեւց շատ երկար ժամանակ: Այսպէս՝ մենք գալիս ենք այն եզրակացութեան, ո՛չ Մար — Աբասը, ո՛չ Քաղզէական Գիրքը, ուրեմն և՛ ոչ նորա մէջ բովանդակած Հայոց սկըզբնական պատմութիւնը երբէք գոյութիւն չ'են ունեցել:

Մեզ կը հարցնեն. որտեղից ուրեմն Մովսէս Խորենացին քաղել է աւելի քան 2000 տարուայ պատ-

ժուլթիւնը՝ սկսած է պօնիմ *) Հայկից մինչև ար-
շակունեաց հարստութեան Հայաստանի գահ բարձ-
րանալը:

Բ.

Կպատասխանենք. ժողովրդական վիպասանութիւ-
նից, վիպասանների երգերից, Քուելեաց երգերից, Մե-
հնական պատմութիւնից, թագաւորաց Մատենից, այլ
չենք ասում առասպելներից, զրոյցներից և աւանդու-
թիւններից: Ամփոփենք մեր ուշադրութիւնը այս ժո-
ղովրդական ազգիւրների վերայ, որոց մասին հարեան-
ցի յիշում է Խորենացին, որ մի՛ գուցէ կորուսանէ իւր
գիտնական պատմական գրուածի վարկը իւր նորագարձ
հայրենակիցների առաջև: Մի մարդ, որ կատարելագոր-
ծել էր իւր մտաւորական կրթութիւնը այն ժամանա-
կուայ Եղեսիոյ, Աթէնքի, Աղեքսանդրիայի հռչակաւոր
դպրոցներում, որ գիտէր՝ թէ որպիսի կարևորութիւն են
տալիս այդ դպրոցներում ժողովրդական վիպասանու-
թեանը, — լաւ էր հասկանում է գորա խորհուրդը, մա-
նաւանդ մի հին ազգի պատմութեան վերաբերմամբ.
ուստի իւր Պատմութեան Առաջին Գրքի մէջ նա ըն-
գարձակ տեղ է տալիս այդ վիպասանութեանը, միայն
քողարկելով նորան Մար — Աբասի, Մեծին Աղեքսանդրի,

*) Է պօնիմ այն անձն է, որոյ անունով կոչուում է ամ-
բողջ ազգը:

նուէի զիւանի Քաղղէական Գրքի անուններով: Յոյց
լով մեր ներկայ Քննութեան սկզբում Քաղղէական
քի կեղծ լինելը, մենք ՚ի նկատի ունէինք հերքել
նալլազգի—Քաղղէական ծագումը, որ սխալմամբ վերա-
ած է Հայոց Պատմութեանը և որը մինչև այսօր հա-
րում ունի Հայ և եւրոպացի գիտնականների առա-
: Մենք կամէինք վերականգնել այդ պատմութեան
ւն՝ ազգային աղբիւրը: Հերքելով Մար—Աբասի և
րա Պատմութեան գոյութիւնը, մենք չ'կամէինք պար-
ուել մեծ պատմագրի ստուելը, հակառակը՝ գորանով
նք մեծ վաստակ էինք վերագրում նորան, ինչպէս մի
որդու. որ Գ. և Ե. դարերի շատ Հայ պատմագիր-
րից միայն ցոյց տուեց իւր հայրենեաց սկզբնա-
ն պատմութեան իսկական աղբիւրը: Սորանով նա
ահեց մեզ՝ իւր յետագայ հայրենակիցների համար
նզին նշխարներ այն վսեմ ազգային Վէպերի, որոց
նգառնալի կորստի համար չ'է կարող չ'ցաւել Հայ
զգը:

Իսպանացի գէպի վիպասանների Երզը, Մովսէս
որենացու Հայոց Պատմութեան մէջ մենք հանգիպում
նք մի շարք բառերի, որք մինչև վերջին ժամանակնե-
ը մնում էին անհասկանալի և չ'էին մեկնում այնպէս,
ինչպէս գործ էր ածել նոցա Խորենացին: Աւշի-ուշով
ուսումնասիրելով այն տեղերը, ուր նա այդ բառերն է
գործ ածում, մենք կարողացանք վերականգնել նոցա
սկզբնական հնագոյն նշանակութիւնը: Այնուհետև մի-
անգամից լուսաբանուեցան Խորենացու Պատմութեան
այն կէտերը և հատուածները, որոց մէջ նոքա պատա-
հում էին: Հայ գիտնականները և եւրոպացի հայագէտ-

ները ընդունեցին այդ բառերին *) տուած մեր մեկն
թիւնները, համոզուելով որ, յիրաւի յիշեալ հատու-
ներում ծածկաբար պահուած են վիպասանները երկու
հանած իսկական հատուածներից, կամ այդ հատուածնե-
րի արձակ ոճի դարձրած բովանդակութիւնները, որք
բնագրին շատ մօտ են: Այսպէս՝ Վէպերի մի ամբողջ
շրջանի (ПЕРЛЪ) գոյութիւնը հեթանոս Հայաստանում
դարձաւ մի իրողութիւն, որոյ մասին ոչ ոք այժմ
չի կասկածում:

Հինգերորդ դարում Գողթնեցի Երգիչների բերանից
դեռ լսվում էին, ինչպէս Խորենացին ասում է, վիպա-
սանական երգեր, որք՝ զգուշութեամբ հաւաքուած լի-
նելով, պահվում էին արքունի դիւանում: Բոլոր Հայ-
կազունեաց հարստութեան պատմութիւնը մինչև Մեծն
Աղէքսանդրը մնում էր այդպիսի «Մատեանների» մէջ,
«Թուելեաց երգերի» մէջ, որք երևի թէ, նման էին Շահ-
Նամէին: Այս բազմահատոր վիպասանութիւնը, որպէս

*) Ահա՛ այդ բառերից մի քանիսը.

1) Վէպ. որ յիովին համապատասխան է յունաց էպոս
բառին.

2) Ասեմ. որ հնումը համանշան էր երգեմբառին,
ուստի վիպասան նշանակում է վէպերգող, երգիչ:

3) Գուսան—այսպէս կոչվում էին Հայաստանում
քրիստոնէութիւնից առաջ ժողովրդական երգիչները:

4) Բանաւոր և Թուելեաց երգեր. Բանաւոր
այսինքն—բերանացի, անգիր, թուելեաց՝ այսինքն այնպի
երգեր, որք ժամանակագրական կարգով թուում, համարու-
ելին թագաւորների և իշխանների արարքը.—Վէպք Հն.
Հայաստանի, 1850 Մոսկվա.

չայսնի է ամփոփում է իւր մէջ պատմական երգեր, որոց ժողովել է պարսից Բանաստեղծ Ֆիրդուսին և դասաւորել ժամանակագրական կարգով՝ այսինքն — իւրաքանչիւր տարին, թագաւորը և իւրաքանչիւր թագաւորի իշխանութեան ժամանակը:

Հայոց Ալէպերը իրենց բովանդակութեամբ բաղկացած էին՝ միտ գնելով մեզ հասած հատուածներին, Ա, ասիպիսի երգերից, որոց նիւթը կազմում էին Հայկի հարստութեան նահապետների և թագաւորների արարքը ¹⁾։ Բ, երգերից, որք գովաբանում էին դարձեալ Հայոց թագաւորների քաջագործութիւնները՝ միայն Ասորոց աստուծոյ և հսկաների հետ ունեցած կռուի մէջ ²⁾։ Գ, երգերից, որոց մէջ նկարագրուած էին Ասորեստանեայց արշաւարքը և նոցա պատերազմները Հայերի դէմ ³⁾։ Դ, երգերից, որոց նիւթն էին Հայ վիպասանների երգած Մարայ զրոյցները ⁴⁾։ Բացի բուն — պատմական երգերից, կային և Ե, դիւցաբանական երգեր, որոց բովանդակութիւնն էր աստուածների և դիւցազնների ծնունդը՝ իրենց մեծագործութիւններով հանդերձ ⁵⁾, որոց մասին կը խօսենք իւր տեղը:

Ենթագրաբար որոշելով մեզ հասած հատուածներից այս երգերի զլիսաւոր բովանդակութիւնը, կը նկատենք, որ դոքա ընդարձակ երգեր էին կամ՝ աւելի ճիշտ

¹⁾ Գր. Ա. ԳԼ. 10. 11

²⁾ Գր. Ա. ԳԼ. 13. 14

³⁾ Գր. Ա. ԳԼ. 15. 16. 17 և 18

⁴⁾ Գր. Ա. ԳԼ. 24—31

⁵⁾ Գր. Ա. ԳԼ. 9. 31.

ասած, Վէպեր: Նոցա ամբողջութիւնը, ընդարձակութիւնը և կարգաւ դասաւորութիւնը պարզ երևում է, մանաւանդ Խորենացու պատմութեան մի քանի հատուաներից: Մանրամասն խօսելով գերի տարած Մարաց տեղաւորելու մասին, որոց Հայաստան էր բերել Մեծն Տիգրանը Աժտահակին լաղթելուց լետոյ, պատմագիրը ակեղացնում է. «այս խօսքերի ճշմարտութիւնը հաստատում են և՛ թուելեաց Երգերը, որոց՝ ինչպէս լսում եմ, պահեցին ախորժելով գինաւէտ Գողթան գաւառի բնակիչները: Նոցա մէջ շարահիւսած են Երգերի խօսքերը Արտաշէսի և նորա որդոց վերայ և այլաբանաբար լիջվում է Աժտահակի սերունդի մասին, որ Վիշապագունք էր կոչվում ²):»

«Այլ և ասում են (Երգերի մէջ), որ Արգաւանը Արտաշէսի համար ճաշ է պատրաստել և վիշապների ապարանքում որոգայթ է լարել նորա դէմ ¹):»

«Նոյնպէս՝ թէ Արտաշատի հիմնարկութեան ժամանակ Արտաշէսի քաջ որդին՝ Արտաւազդը, չ՛գտնելով տեղ (իւր) ապարանքի (շինութեան) համար, գնաց, ասում է Երգը, Մարաց մէջ ապարանք շինեց Մարակերտ անունով՝ Շարուր կոչուած դաշտի վերայ ³):»

«Այլ և տենչալ, ասեն Սաթենիկ Տիկին տենչանս՝ զարտախուր խաւարտ և գտից խաւարձի ՚ի բարձիցն Արգաւանայ ⁴):»

¹) Գր. Ա. ԳԼ. 30.

²) Գր. Ա. ԳԼ. 30.

³) Գր. Ա. ԳԼ. 30.

⁴) Բնագիրը՝ զժուարութեան և վիճելի լինելու պատ-

Այս մի քանի հատուածները մեծ լույս են սփռում այն խնդրի վերայ, թէ որքան ընդարձակ էին Հայոց Վէպերը: Որովհետև նոցա մէջ լիշած են այնպիսի անցքեր, որք կատարուել են այլևայլ ժամանակ, օրինակ՝ Մարաց գերութիւնը եղաւ 565—570 թուերին Քրիստոսից առաջ, Տիգրան Ա-ի և Աթգահակի օրով: Արտաշէս Բ, Արտաւազդ Բ և Մարաց նահապետ Արգաւանը ապրել են 85—130 թ. Քր. յետոյ: Այս անցքերի և անձների համառօտաբար թուելը, որ ոչ այլ ինչ է, բայց միայն վիպասանական երգի մի մասը, — ցոյց է տալիս այդ երգի Ընդարձակութիւնը, որովհետև նորա բովանդակութիւնը՝ ինչպէս երևում է, էին Մարաց և Հայոց մէջ անցած անցքերը 700 տարուայ շրջանում: Երգի ընդարձակութեան մասին մենք աւելի կը համոզուինք, եթէ լիշենք, որ Մեծն Տիգրանից առաջ կար ամբողջ շարք Հայկազունեաց թագաւորների, որք աւելի քան տասնուհինգ դար իշխում էին Հայաստանում և որոց արարքը՝ ինչպէս կը տեսնենք ստորև, երգիչների համար նիւթ դառնալով, կազմում էին «Վիպասանաց երգի» մի մասը: Այս երգի մէջ տեղի ունէին նաև Արշակունեաց թագաւորների, մեծանուն նախարարական ցեղերի և այլոց երևելի գործերը:

Ապացուցանելով Վէպերի գոյութիւնը Հայաստա-

Ճառաւ. թողինք անթարգման, թէև միտքը ընդհանրապէս հասկանալի է. — Այս հարցին հետաքրքրողները կարող են դիմել Պրօֆ. Բ. Պատկանեանի «Материалы для арм. словаря», вып. I и II СПб.»

նում և մերձաւորապէս զաղափար տալով նոցա ընդարձակութեան և ամբողջութեան մասին, այժմ ցոյց տանք և վերականգնենք նոցա այն հատուածները, որք պահուել են հայոց Պատմութեան Հօր երկասիրութեան մէջ:

Խորենացու Պատմութիւնը սկսվում է Սահակ Բագրատունուն ուղղած նուէրով: Սորանից յետոյ պատմագիրը հաղորդում է առհասարակ իւր հայեացքը իւր ժամանակի պատմական յիշատակարանների մասին, որոնցից գերադաս է համարում յունական աղբիւրները: Այնուհետև նա վկայութիւններ է մէջ բերում Արիւղենոսից, Բիւռոսից և վերը յիշած միւս հին պատմիչներից, որք ոչինչ չ'են խօսել բուն Հայոց պատմութեան վերայ: Վերջապէս Տ-րորդ գլխից սկսած մինչև 32-րդը նա ներկայացնում է Հայաստանի հնագոյն պատմութիւնը՝ առաջնորդ ընտրելով իրեն երբէք գոյութիւն չ'ունեցած Մար—Արտոին:

Գ.

Հայկական Վիպասանութիւնը սկսվում էր գիւցարանական աւանգուժիւնով. դորա մէջ հանդէս էին գալիս առաջին աստուածները և նոցանից առաջացած հսկաները, որք մարտնչում էին դոցա գէմ, ինչպէս երբեմն Տիտանները—Չևսի գէմ: Այդ աւանգութեան բովանդակութիւնը, ինչպէս որ էր առհասարակ հին ազգերի մէջ, կազմում էին աստուածների ծնունդը և աշխարհի սկիզբը, որ յայտնի երևում է առաջիկայ երկու կարճ հատուածներից: Ափսոս, որ Խորենացին

շատ սակաւ է մէջ բերում այդ աւանդութիւնից, որոյ նախերգանքն է միայն նա մեզ հաղորդում, թէև նոյն իսկ աւանդութեան խօսքերով, բայց փոխելով նորա չափաբերական ձևը: Չ'նայելով այդ նախերգանքի համառօտութեանը, այնու ամենայնիւ նորա մէջը մենք տեսնում ենք մի տեսակ կասյ՝ աւելի ճիշտ ասած, ազգացուցութիւն հայկական դիւցաբանութեան Բարեւոնականի հետ. այդ երևում է նորա մի քանի աստուածներին: Առաջ ենք բերում այդ հատուածը, որով՝ երևի թէ, սկսվում էր լիշեալ դիւցաբանական աւանդութիւնը:

«Ահեղ և երևելի էին առաջին աստուածները, աշխարհիս մեծամեծ բարիքների պատճառները. աշխարհի և բազմամարդութեան սկիզբը դարձեալ նոցանից է: Նոցանից առաջացաւ անհեղեղ, լաղթանդամ և վիժխարի հսկաների ցեղը: Նոքա ամբարտաւանութեամբ յղանալով՝ ծնան աշտարակաշինութեան անբարիշտ խորհուրդը և նորան գլուխ հանելու ջանացին: Բայց աստուածների բարկութիւնից բարձրացած ահագին հողմը ցրուեց աշտարակը և մարդոց անլուր լեզուներ տրուեցան, որով աղմուկ և շփոթ անկաւ նոցա մէջ: Այդ հսկաներից մէկն էր և՛ Յաբեթեան Հայկը՝ անուանի, կորովաձիգ և հաստաջիգ քաջ նախարարը *):»

Միւս հատուածը պահպանուել է չափաբերական ձևով: Նորա մէջ բնաստեղծօրէն նկարագրուած է Հայոց աստուած՝ Վահագնի, հրաշալի ծնունդը այսպիսի խօսքերով.

*) Գր. Ա. ԳԼ. 9:

«Երկնէր երկին և երկիր».

Երկնէր և ծիրանի ծով.

Երկն ՚ի ծովուն ունէր

Զկարմրիկ եղեգնիկն.

Ընդ եղեգան փող, ծուխ ելանէր:

Ընդ եղեգան փող, բոց ելանէր,

Եւ ՚ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր,

Նա հուր հեր ունէր,

Ապա թէ բոց ունէր մօրուս՝

Եւ աչկունքն էին արեգակունք ¹⁾»:

Այս մի ընդարձակ դիւցարանական երգ էր, ինչպէս երևում է Ա. Գր. 31 գլխում Խորենացու մէջ բերած նորա բովանդակութիւնից. «Երգի մէջ յիշվում էր, ասում է Խորենացին, Վահագնի կռիւը Վիշապների հետ և նորա յաղթութիւնը: Նորա վերայ բոլոր երգածը շատ նմանութիւն ունէր Հերակլէսի քաջագործութիւններին: Այլև երգում էին նորա աստուածանալու մասին. Վրաց աշխարհում հասակի չափով արձան կանգնեցին նորան և զոհ մատուցանելով՝ պաշտում էին նորան»:

Մեր հեղինակի այս խօսքերին նախելով, կարելի է ենթագրել, որ այդ Երգի մէջ իրենց պատշաճաւոր տեղն էին բռնում և՛ Հայոց պանթէոնի (համադից մեհեան) միւս աստուածները:

Մենք տեսանք, որ վերոյիշեալ հատուածներից առաջինը «հսկաների» դարում ապրող մարդկանց թւում համարում էր և՛ դիւցազն էպօնիմ՝ Հայոց առաջին նա-

¹⁾ Գր. Ա. Գլ. 31.

Հապետ՝ Հայկին:—Այնուհետև Խորենացին սկսում է ընդարձակ քաղուածներ անել վիպասանների Երզնից, որոց մէջ առաջին անցքը՝ ինչպէս որ պէտք էր սպասել, բռնում է Հայկը, նորա Բաբելոնից Հայաստան գաղթելը, Բելի հետ ունեցած պատերազմը, այդ երկրի ընդհանրին իրեն հպատակեցնելը:—Այս հատուածներում ընթերցողը հանդիպում է այնպիսի դարձուածների, ածականների և նկարագիրների, որք յատուկ են ժողովրդական Վիպասանութեան: Այս՝ որպէս և այլ փոխարինած քաղուածներում, մեր պատմագիրը խանգարում է Երզնի չափաբերական ձևը և վիպասանների բանաստեղծական պատմութիւնը աւանդում է արձակ ոճով:

Այսպէս են՝ օրինակի համար, Հայոց նահապետի արտաքին նկարագրութեան վիպասանական նախերգանքը, որպէս և նորա արարքների նկարագրութիւնը:

«Այս Հայկը՝ գեղապատշաճ, անձնեայ, խալտակն, քաջագանգուր ¹⁾, հաստաբազուկ, հսկաների մէջ երևե-

¹⁾ Բնագրի մէջ զրած է քաջագանգուր:—Միթաբեանների մեծ բառարանում այդ խօսքը բացատրած է, «քաջագանգուր հերովք», «աղէկ գուրդ», «Քաջագանգուր» բարդ բառ է ու կազմուած է «քաջ—որ է ոգի՝ հեթանոս Հայերի պաշտած աստուածներից մէկը՝ և զանգուր» բառից: Աստի այս տեղ մենք հասկանում ենք «աստուածային գանգուր», աստուածների գանգուրի նման գանգուր ունեցող: Հայկազունի նահապետներին և թագաւորներին անուանում էին «քաջ»—այսինքն «ոգի, աստուած». իսկ թագուհիներին՝ «տիկին» այսինքն՝ աստուածուհի: Արշակունեաց թագաւորները դեռ իրենց կենդանութեան ժամանակ կոչվում էին «քաջ», իսկ մահից յետոյ դասվում էին աստուածների շարքը և պաշտուում էին իրրև նախնեաց պատկերները:

լի հանդիսացած քաջը — հակառակ էր ամենքին, որք ջանք էին անում միասկես լինելու բոլոր հսկաների և դիւցազնների ¹⁾ վերայ: Հայկը ընդդիմացաւ նաև Բէլին, որ բազմակոյտ, անմիտ և ուժեղ հսկաների մէջ ուզեցաւ բռնանալ այն ժամանակ, երբ մարդիկ տարածվում էին լայնատարր երկրի երեսը: Որովհետև մոլեզնեալ մարդիկը՝ մխելով սուրբ իրենց ընկերի կողքը, աշխատում էին տիրել միմեանց վերայ»:

«Այսպիսի դէպքում պատէհ ժամանակ էր Բէլի համար բռնանալ և տիրել բոլոր երկրի վերայ: Հայկը՝ չկամելով հնազանդել Բէլին, իւր Արմենակ որդու ծնելուց լետոյ, Բարելոնից շու արաւ, զնաց Արարատայ աշխարհը՝ որ հիւսիսային կողմերն է, իւր որդիքներով, դուստրներով և սրզոց որդիքներով — զօրաւոր մարդիկներով՝ թուով մինչև երեք հարիւր, նոյնպէս և ընդօժիններով և նոցա հետ միացած օտարներով՝ բոլոր իրենց կահ կարասին հետները առած»:

«Այստեղ հաստատեց նա իւր բնակուած թիւնը մի դաշտավայրի վերայ գտնուած լերան ստորոտում, ուր արդէն բնակուած էին առաջուց ցրուած սակաւ թուով մարդիկ: Հայկը սոցա հնազանդեցնում է իրեն ²⁾: Նա

¹⁾ «Դիւցազն» նշանակում է շէտ — աստուած». նա կազմուած է երկու բառից՝ «դիւց» — որոյ սկիզբն է «դիւ» կամ աւելի ճիշտ՝ «դև» (deva, daeva) որ է լոգիս և լազն» — որ է՝ ցեղ. ուրեմն որիների կամ աստուածների ցեղից՝ կէս — աստուած:

²⁾ Հայկի Հայաստան գալուց և այդ երկրի նուաճելուց առաջ բնակում էին այնտեղ բնիկներ. բայց ինչ ծագում ունէին դոքա՝ մինչև այսօր բացատրած չ'է. չ'նայելով մեր

շինում է այնտեղ բնակութեան տուն և տալիս է ժառանգութիւն Արմենակի որդի Կաղմոսին: Իսկ ինքը՝ ընդոճինները առած, զիմում է դէպի Տիւսիսի արևմուտքը և բնակում է մի բարձրաւանդակ դաշտի վերայ և այդ լեռնադաշտակը անուանում է Հարք¹⁾: Նա շինում է և մի գիւղ և կոչում է իւր անունով Հայկաշէն»:

Աորանից յետոյ վիպասանութիւնը դառնում է դէպի Բէլը. նկարագրում է նորա արշաւանքը Հայաստանի վերայ, ուր հնուացաւ Հայկը, նորա պատերազմը Հայկի հետ և նորա մահը Հայոց նահապետի ձեռից:

«Հաստատելով, ասում է վիպասանը, իւր իշխանութիւնը ամենքի վերայ, տիտանեան Բէլը ուղարկում է դէպի Տիւսիս հաւատարիմ մարդիկների հետ իւր որդիքներից մէկին առաջարկելու Հայկին՝ հնազանգիլ իրեն և ապրիլ խաղաղութեամբ: «Դու բնակեցար, ասում է նա (Հայկին), սառնամանեաց ցրտութեան մէջ, ջերմացրո՛ւ, մեղմացրո՛ւ քո հպարտ բարքիդ սառնութիւնը և հնազանդելով ինձ, եկ, հանգիստ ապրի՛ր իմ երկրի մէջ, ուր որ հաճոյ կը լինի քեզ»:

Իսկ Հայկը յետ դարձրեց Բէլի պատգամաւորներին խիստ պատասխանով: Դեսպանը վերադառնում է Բաբելոն:

«Այն ժամանակ տիտանեան Բէլը՝ ժողովելով հետեւակի ամբոխից կազմուած իւր զօրքը, գալիս հասնում է

ժամանակի մի քանի Ասորեստանագէտների և Զենդագէտների համարձակ փորձերին:

¹⁾ «Հարք» — հայր բառի յոգնական ձևն է. ուրեմն նշանակում է «հայրեր»: Խորենացին այդ խօսքից յետոյ իսկոյն

մինչև հիւսիս՝ Արարատայ երկիրը, Կաղմոսի բնակութեան տեղը: Կաղմոսը շտապում է գնալ Հալկի մօտ՝ ուղարկելով իրենից առաջ քաջ ընթացիկներ, «իմացիք, ով գիւցագուններից մեծդ, հրամայում է հաղորդել նորան, որ Բէլը լաւէրժ (այն է անմահ՝ ¹⁾) քաջերով և երկայնադէզ հսկայ մարդիկներով դալիս է քո վերայ: Եմանալով նորա մերձենալը իմ տանը ²⁾՝ ես փախայ և տաղնապաւ դալիս եմ քեզ մօտ: Աւրեմն շուտով մտածիր, ինչ որ անելու ես»:

«Իսկ Բէլը իւր ամբոխի լանդուզն և անճոռնի զօրութեամբ՝ լեռնից վայր թափուող սաստիկ հեղեղի նրման շտապում էր Հալկի բնակութեան սահմանները, ապաւինելով զօրաւոր մարդոց ուժին և քաջութեանը: Այստեղ ուշիմ, խոհեմ, քաջագանգուր և խայտակն հրսկայն ³⁾ շտապաւ հաւաքում է իւր որդոցը և թոռներին՝ քաջ, աղեղաւոր, բայց թուով շատ նուազ մարդիկ և (նոցա միացնելով) իւր ձեռի տակ եղած այլ մարդոց՝ հասնում է Աղի ծովակի ⁴⁾ ափերը, որ շատ մանր

առաջարկում է դորա մեկնութիւնը՝ ասելով. «այս տեղ բնակուողներից առաջացաւ Թորգոմի աղգը՝ այսինքն հայք»:

¹⁾ Տե՛ս... նախընթաց ծանօթութիւնը «քաջ» բառի մասին:—Այս ածականը հաստատում է «քաջ» բառին տուած մեր մեկնութիւնը:

²⁾ «Տուն» գրած է այստեղ փոխանակ տեղի բնակութեան:

³⁾ Վիպասանը նկարագրում է Հայկին ո՛չ իրրև մի հասարակ մահկանացու, այլ իրրև մի «հսկայի» և մինչև անգամ—«քաջ»:—Ինչպէս այս նկարագրութեան սկզբում, նոյնպէս և այստեղ, աղգային երգիչը գործ է ածում այնպիսի լեզու, որ շատ հեռու է տարեգրութեան ոճից:

⁴⁾ Այն է՝ Վանայ ծովը:

ձկներ ունի իւր մէջ: Եւ կոչելով իւր զինուորներին նա ասում է. «Երբ որ մենք կ'ելնենք Բէլի ամբօխի դէմ, ջանանք մտնել այնտեղ, ուր կըլինի Բէլը՝ քաջերով շրջապատած. այնպէս որ կ'ամ մեռնինք և մեր բոլոր ունեցածը Բէլի ձեռն ընկնի, կ'ամ նորա վերայ ցոյց տալով մեր մատների յաջողութիւնը՝ ցրուենք նորա ամբօխը և յաղթութիւնը մենք ստանանք»: Եւ առաջ դիմելով՝ բարձր լեռների վերայ մի դաշտաձև տեղ են հասնում նոքա և մի գետի աջ եզրը՝ բարձրաւանդակ տեղում ամրանում են:» «Վեր բարձրացնելով իրանց աչքերը՝ նոքա տեսան Բէլի անկարգ ամբօխի բազմութիւնը... իսկ ինքը Բէլը մեծ ամբօխով հանգարտ մնում էր գետի ձախ կողմը՝ բլրակի վերայ, ինչպէս դիտանոցում: Հայկը ճանաչեց այն զինավառ խումբը, որոյ հետ գնում էր Բէլը՝ մի քանի ընտիր զինուորներով առաջ անցնելով իւր գլխաւոր զօրքից: Բէլի և իւր զօրքի մէջ մեծ տարածութիւն կար: Նա հագել էր երկաթի զլխանոց՝ փայլուն ծոպերով. պղնձի տախտակները պաշտպանում էին նորա թիկունքը և կուրծքը, իսկ պահպանակները՝ ոտների բարձերը և ձեռները: Մէջքը գօտի էր կապած. ձախ կողքից կախած էր երկսայրի սուրը, աջ ձեռում ունէր ամուր նիզակը, ձախում—վահանը, և երկու կողմից քաջամարտիկներ:»

«Հայկը, տեսնելով տիտանեան Բէլին այնպէս զինաւորուած և նորա աջ ու ձախ կողքում՝ ընտիր քաջեր, կարգեց Արմենակին նորա երկու եղբայրներով աջ կողմից, Կազմասին իւր երկու որդիքներով՝ ձախ կողմից, որովհետև նոքա աջողակ էին կռվում ազեղով և սուսերով. իսկ ինքը անցաւ ամենից առաջ: Մնացեալ զի-

նուորներին նա շարեց իւր լետերը և եռանկիւնի ձևով դասաւորելով՝ սկսեց առաջ գնալ: Ահագին գլորդիւն բարձրացաւ երկրի վերայ երկու կողմի հսկաների հանդիպելուց և նոցա միմեանց հետ կռուելուց: Նոքա իրանց յարձակուելովը ահ և սարսափ էին ձգում միմեանց վերայ: Երկու կողմից ևս ոչ սակաւ յաղթանդամ մարդիկ գետին անկան սրի բերանից և երկու կողմից յաղթութիւնը մնում էր անվճիռ: Այս անակնկալ դիպուածը տեսնելով տիտանեան արքայն՝ տարակուսանքի մէջ ընկած և զարհուրած սկսեց լետ նահանջելով դարձեալ բարձրանալ այն բլուրի վերայ, որտեղից նա իջել էր, մտադիր լինելով ամբանալ այն տեղ ամբոխի մէջ, մինչև որ օգնութիւն կը հասնի իրեն՝ իւր բոլոր զօրքը, և այնուհետև կրկին յարձակուիլ (Հայկի վերայ)»:

«Աղեղնաւոր Հայկը նկատեց Բէյի այս շարժումը. նա գնաց առաջ, մօտեցաւ արքային և պինդ քաշելով իւր լայնալիճ *) (աղեղը)՝ զարկեց իւր երեքթուեան (նետը) նորա կրծքի տախտակին. սլաքը թափանցելով թիկունքից՝ անկաւ գետին: Գոռոզ տիտանը այս հարուածից գետին թաւալուելով՝ փչում է իւր հոգին: Իսկ զօրքը,

*) «Լայնալիճ» — այսինքն՝ լճի պէս լայն. Այս անականը որոշում է հսկայ Հայկի աղեղի ահագին մեծութիւնը. Այլ տեղում վիպասանը անուանում է Հայկին «հաստաղեղն» (Գր. Ա. Գլ. 9.), որ՝ երևի, թէ միայն կարող էր իւր ձեռն առնել, ինչպէս «կորովածիգ» ակամայ մարդ մտարիւում է Աղիւսի աղեղը. — Բոլոր այս հատուածը, որպէս և միւս յետագայ տողերը, ներշնչուած են վիպասանական ոգով և ոչինչ նմանութիւն չունին տարեգրութեան ոճին.

տեսնելով այսպիսի մի ահագին քաջութեան դործ, երեսները դարձրած՝ փախչում են *):

Վիպասանը, հոկանների կռուի այս հիանալի պատկերը նկարագրելուց լետոյ, պատմում է, թէ Բնչպէս Հայոց նահապետը հիմն է դնում լաղթութեան տեղը Հայոց թագաւորութեան, շինելով դաստակերտ և կոչե-

*) Անկախ ազգային վեպերից՝ գուցէ և նոցա ազգեցութեամբ, յետ ժամանակի կոչուեցաւ և պահուեցաւ մինչև այժմ Վանայ ժողովրդի բերանում՝ Նէմրուսի թագաւորի զրոյցը, — որոյ վերայ հրաւիրում ենք ընթերցողի ուշադրութիւնը իրրև մի աւանդութեան, որ մտադրութեան արժանի է: Վանայ հայերի մէջ՝ Նէմրուսի ¹⁾ լերան և Աւղտու քարերի ²⁾ մասին կայ այսպիսի մի աւանդութիւն:

Նէմրուսի հզօր թագաւորը՝ բռնութեամբ տիրելով հարաւային երկրների շատ գաւառներին, գալիս է Հայաստան և կամենում է, որ այդ երկրի ժողովուրդը պաշտէ իրան իրրև Աստուած: Այս նպատակաւ նա սկսում է շինել մի դաստակերտ ահեղ բարձութեամբ լերան գագաթի վերայ, ուր արդէն պատրաստի կար շինութեան նիւթ և ուր ուղտերի

1) Նէմրուսի լեռքը գտնվում է Վանայ լճի հիւսիս արևմուտքը: ուր Հայերը «Վանայ ծով» են կոչում: Նէմրուսի ստորոտի հարաւային կողմը՝ դէպի Վանայ ծովի նաւահանգիստ Գատվանը, մի ձորի երկայնութեամբ շարուած են «Աւղտու քարեր» կոչուած ժայռերը՝ թուով 60-ից աւելի: որոնցից իւրաքանչիւրը փղից երկու անգամ մեծ է: Նոքա ձրգվում են մէկմէկու յետևից՝ կարաւանի նման: Ժողովրդի մէջ այս քարերը հռչակուած են «Նէմրուսի թագաւորի ուղտերի երամակ անունով: որք դարձան անէծքից»:

2) Աւղտի քարերը՝ գտնվում են Վանայ լճից հարաւ Գատվանի և Նէմրուսի մէջ տեղը:

լով նորան Հայք **): Այնուհետև պատերազմի աւարից նա բաժին է հանում Կադմոսին և ընդոճիններին, իսկ ինքը վերադառնում է և երկար տարիներ ապրելով, մեռնում է:

Երամակներով առաջ էին կրում Քատվանի օփից: Աւ. ահա երբ ահագին շինութեան գործը մօտ էր աւարտման՝ 'ի հիացումն բոլոր տեսնողների՝ նէմրութը, կամենալով տպաւորել բոլորեցունց մարի մէջ, թէ իսկ ինքն է աստուածը և թէ չ'կայ բացի իրանից աւելի զօրեղ աստուած, բարձանում է իւր կառուցած շէնքի տանիքի վերայ և լարում է իւր ազեղը դէպի երկինք՝ որպէս զի Աստուծն սպանէ և ինքը նորա տեղը բռնէ: Բայց ճշմարիտ Աստուած՝ տեսնելով նորա ամբարտաւանութիւնը, հանում է (Աւանայ) ծովից մի մեծ ձուկն և բռնում է նէմրութի նէտի դէմ: Նէմրութը արձակեց նետը և զիպաւ ձկան. արիւն կաթեց վերեւից վայր: Նա կարծեց, որ Աստուած սպանուած է և բոլորին հաւատացրեց, որ արգարե այդպէս է: Մինչդեռ նա և այս անցքին բոլոր ներկայ անձինք ուրախանում էին պատահած դէպքին, զրգուեցաւ աստուածային բարկութիւնը, զարկեց կայծակը և ուղտերի երամակը քար դարձրեց այն իսկ տեղում, ուր նորա կանգնած էին. իսկ ինքը նէմրութը իւր կառուցած շէնքի հետ վայր զլորուեցաւ իւր ոտքերի տակ բացուած անդունդը, որտեղից բղխեց «Յորգառատ ջուր»¹⁾, ծածկելով բոլոր տարածութիւնը:—Այսպէս անհետացաւ նէմրութի յիշատակը:

(Տեղագրութիւնք 'ի Փոքր և 'ի Մեծ Հայս):

Հ. Ներսիսի Յարգսեան, Աննատիկ, 1864 թ.):

¹⁾ «Յորգառատ ջուր» — այն լճերն են, որք մինչև այսօր կան այնտեղ:

***) «Հայք» նշանակում է «հայեր» և՛ իրրև յոգնակի ձև, իւր վերջումունի + մինչդեռ «հայկ» բառի վերջը է ո՛չ:

Սորանից լետոյ ինչ որ Խորենացին պատմում է Հայկի որդու Արմենակի և նորա սերունդների մասին մինչև Արամը՝ Հայկի վեցերորդ յաջորդը, ինչպէս Վէպերից չ'քաղած նիւթ, այլ ժողովրդական աւանդութիւնից, մենք մի կողմ ենք թողում և գիմում ենք վիպասանին, որ այսպէս է նկարագրում Արամին և նորա արարքը.

«Արամը¹⁾ լինելով աշխատասէր և հայրենասէր անձն, լաւ էր համարում մեռանել հայրենեաց համար, քան թէ տեսնել, ինչպէս օտարածիւնները կոխում են հայրենի սահմանները և այլազգի մարգիկը տիրում են իւր արեւնակից ազգալիւններին... Նեղուելով իւր շրջակայ ազգերից՝ նա ժողովում է բազմաթիւ բնտանի քաջ մարգիկ՝ աղեղնաւորներ, աջողակ նիզակաւորներ, երիտասարդ, աջողակ ևն, կորովի և պատերազմասէր անձինք թուով մինչև լիսուն հազար։ Նա պատահում է Հայաստանի սահմաններում Մեղացի երիտասարդներին²⁾, որոց առաջնորդում էր Նիւքար անունով ոմն՝ Մաղէս³⁾

¹⁾ Կարգաւով Արամի և նորա գործերի այս նկարագրութիւնը մարդ ակամայ հարցնում է. մի՞թէ Նինուէի զիւանի քաղդէական Գիրքը կարող էր այսպիսի հիացմունքով խօսել հայ նահապետի քաջագործութիւնների վերայ.

²⁾ «Մեղացի երիտասարդք».— ինչպէս կ'տեսնենք ստորև, նամիրամի և Արայի պատերազմների նկարագրելու ժամանակ վիպասանը նոյնպէս գործ է ածում «մանկուներ» բառը, պատմելով Ասորեստանի թագուհու զինուորների մասին. Նոյն իսկ բառը գործ է ածում և՛ Գիողորոս Սիկիլիացին, խօսելով Շամիրամի զինուորների վերայ՝ ըստ Կտեսիոսի.

³⁾ «Մաղէս»․ այս վերագիրը երևի թէ նշանակում է

անուանեալ՝ Հպարտ և պատերազմատէր մարգր: Սա՛ նուաճելով Հայաստանը, ծառայեցրեց իրան երկու տարի, սմբակահոխ անելով... մեր սահմանները: Սորա վերայ յանկարծակի յարձակուեցաւ Արամը և արեգակի ծագումից առաջ ¹⁾ սատակեց նորա ամբոխի բազմութիւնը և՛ բռնելով նոյն իսկ Մաղէս անուանեալ Նիւքարին, տարաւ Արմաւիր ²⁾:

Այստեղ նա հրամայում է միւսել նորա ճակատին երկաթէ ցից և կախել պարսպի աշտարակի ծայրից՝ ի տեսիլ անցաւորների և այնտեղ գնացող մարգոց: Նորա աշխարհի վերայ մինչև Չարսպ ^{*}) կոչուած լեռուր Արամը ծառայութեան հարկ դրեց մինչև Նինոսի Ասորեստանի և Նինուէի վերայ թագաւորելը:

Այնուհետև Վէպերի մէջ գովաբանվում էին Արամի քաջագործութիւնները՝ Ասորեստանի սահմաններում կատարուած, նորա յաղթելը Բարշամին, որ հսկաների սերունդից էր և աւերում էր Հայոց աշխարհը, և նորա մահը Հայոց դիւցազնի ձեռից. վերջապէս՝ Արամի կաւիւր տիտանների հետ, որոնցից Պայսպիս Քաղիային նա սաստիկ հարուած տալով՝ փախստական է անում, խա-

«Մեղացի», որովհետև Մեղացիք «Մաղա» էին անուանում իրենց:

¹⁾ «Արեգակի ծագումից առաջ». այսպիսի ճիշտ մանրամասնութիւնը կարող էր լինել միայն Վէպերի և երբէք տարեգրութեան մէջ:

²⁾ «Արմաւիր» — Հայոց հին մայրաքաղաքը Քրիստոսից աւելի քան 2000 տարի առաջ շինուած: գտնվում էր Արասիսի ափում: Արմաւրում կար սրբազան անտառ:

* Չարսպ լեռան է Մարաստանում:

դադու թիւն և հանգստութիւն տարածելով երկրի մէջ:

Արամի որդի՝ Արայ գեղեցիկը մեծ տեղ էր բռնում ազգային Վէպերի մէջ, որտեղ Շամիրամը հանդէս է գալիս ո՛չ այնպիսի յատկութիւններով, ինչպէս մենք սովոր ենք տեսնել նորան Դիոգորոսի պատմութեան մէջ՝ ըստ Կտեսիոսի: Վիպասանը, ցոյց տալով Արայի հարկատու լինելը՝ նինոսին և վերջինիս Կրիտէ կղզին փախչելը, սկսում է նկարագրել Շամիրամի կրքոտ սէրը դէպի գեղեցիկ երիտասարդը: Բոլոր նորա խորամանկութիւնները, որ նա գործ էր դնում համոզելու Արային դէպի փոխադարձ սէրը, փշրվում են պատանի իշխանի զգաստութեան դէմ, որ չէ խաբվում նորա հրապուրանքներով: Այն ժամանակ վշտացած թագուհին մեծ զօրքով գալիս է Արայի դէմ այն նպատակով, որ գերի բռնէ և ստիպէ կատարել տալ իւր ցանկութեան կամքը: Սակայն պատեազմի հետեանքը անյաջող եղաւ հայերի համար. Հայոց զօրքերը յողթուած են և Արայն սպանուած: Անմխիթար թագուհին իւր բոլոր ուշքը և հոգսը դարձնում է նուաճած երկրի վերայ, սկսում է շինել նորա մէջ քաղաք, որոյ նկարագրութեան և շէնքի բոլոր հրաշալիքների համար վիպասանը դժուարանում է խօսք գտնել՝ ինչպէս կը տեսնենք ներքևում:

Շամիրամի որդիքը՝ չափահաս լինելով, սկսեցին լիշնցնել իրանց մօրը նորա անկանոն բարքովարքի մասին և պահանջել, որ իւր իշխանութիւնը աւանդէ իւր որդոցը: Այս պահանջմունքից զայրացած՝ նա հրամայում է ստատկել բոլորին, բացի նինուասից: Շամիրամը սիրեց նորանուած երկիրը, ուր հաճութեամբ անցուցանում էր ամառնային եղանայը: Ամեն անգամ, երբ նա

զնում էր Հայաստան, Ասորեստանի և Նինուէի կառա-
վարութիւնը յանձնում էր Մարայ նահապետ՝ Զրազաշ-
տին: Այսպիսի մի ճանապարհորդութեան ժամանակ
Զրազաշտը ուզեց ձեռք բերել թագաւորական իշխա-
նութիւնը: Այս պատճառով Նամիրամը պատերազմ սկսեց
նորա դէմ. բայց յաղթուելով՝ փախաւ Հայաստանս Ախ-
պասանութեան մէջ նկարագրվում էր, ինչպէս նա Հե-
տեակ փախչում էր, ինչպէս ճանապարհին տանջվում
ծարաւից, ինչպէս ջուր էր սրոնում, ինչպէս նա զովա-
ցրեց իւր ծարաւը և ինչպէս՝ նկատելով իրան հետեոյ
զինուորներին մօտենալը, ծովը ձգեց իւր յուռութ—ու-
լունքը *): Այստեղ ծովի ափում կատարուեցաւ գուցէ նորա

*) Շամիրամի ու յոււրքների աւանդութիւնը, որք հին ժա-
մանակներից նա գործ էր զնում՝ յուռութքի՝ թախսմանի տեղ,
պահպանուել է մինչև մեր օրերը, Այդ աւանդութիւնը, ինչ-
պէս ընթերցողը կ'տեսնի, ունի այնպիսի մանրամասնութիւն-
ներ, որք նոյնպէս ապացոյց են նորա խորին հնութեան և
թերևս Ախպասանների Նրգի արձագանքը լինին: Այնտեղը
որ պահուել է այդ աւանդութիւնը, է Շամիրամի գործու-
նէութեան հին ասպարէզը՝ Վանը և Վանայ ծովի շրջակայքը:
Այստեղ մեք միսցնում ենք Վանայ հայերի՝ բերանում շրջող
այս աւանդութիւնը դարձեալ Հայոց հնագոյն ազգային վիպա-
սանութեան մի հատուածի հետ, որովհետև այդ աւանդու-
թիւնը մեք ընդունում ենք իրրև լրացումն կամ բացատրու-
թիւն հոյ պատմագրի հակիրճ և համառօտ նկարագրութեան
«Ալլունք Շամիրամայ՝ ի ծովս, Ահա՛ այդ աւանդութիւնը:

«Մի անգամ Շամիրամ թագուհին՝ զբռնելով Վասպու-
րական երկրի դաշտերում, նկատեց մի տեղ մանուկների մի
խումբ: Մտենալով նոցա՝ նա տեսաւ, որ մանուկները հե-
տաբերբուրութեամբ զննում են ուլուններ, որ նոր գտել էին

հրաշալի փոխակերպութիւնը ՚ի քար, որոյ մասին լի-
շուժ է Խորենացին՝ քաղելով այս մանրամասնութիւնը,
երևի թէ, Վէպերից: Որովհետև այլապէս կարելի չէ
հասկանալ նորա խորհրդաւոր խօսքերը. — «և Շամիրամ
քար առաջին քան զՆիոբէ», բայց միայն ենթադրելով, որ
հայկական աւանդութեան մէջ լիշվում էր Ասորեստա-
նի թագուհու քար դառնալը: Բայց ինչո՞ւ «Նիոբէից ա-
ռաջ». Թնչ էր ուզում ասել Խորենացին, համեմատելով
վավաշտ Շամիրամին գոռոզ Նիոբէի՝—Ամփիոնի կնոջ,
Տանտալի դստեր, Ատլանտի թոռի, Ջևսի ազգակցի հետ:

Այսպէս՝ հայկական աւանդութիւնը ունի իւր առան-
ձին ինքնագոյ ձևը՝ հակառակ Կտիոսի պատմածին, ուր
Շամիրամը յանկարծակի անհետանում է աշխարհից,
իբրև թէ յափշտակուած, տարուած լինի աստուածների

գետնի վերայ, Շամիրամը իսկոյն ճանաչելով ուլունների պա-
տուհականութիւնը՝ առնում է մանուկների ձեռից և պարգե-
ներ տալով՝ արձակում է նոցա: Այս ուլուններով նա սկսեց
մոզել և կախարղել գործել ամենայն տեսակ շարութիւն՝
հնազանդելով իւր ապականուած սրտի թելադրութեանը. նա
կախարղում էր, որին որ կամէր՝ իւր տոփանքը յագեցնելու
համար և եթէ հարկ լինէր մէկին կորցնել՝ նա այդ ևս կա-
տարում էր առանց մի դժուարութեան: Բոլորեքեան այս տես-
նում էին, բայց ոչ դք չէր համարձակվում ծիկ անգամ հա-
նել: Միայն մի ծերունի, որ ազատ ելումուտ էր անում թա-
գուհու տունը, զիտէր նորա խորհուրդները. նա Շամիրամի
խորհրդականն էր, Վաղուց սա զրել էր իւր մտքին ազատել
երկիրը Շամիրամի ձեռից և նորա ուլունների զօրութիւնից:
Մի օր, երբ նա թագուհու հետ Արամէտ (Աանայ ծովի
հարաւ.—արևմտեան կողմը) քաղաքումն էր, պատեհ ժամ
գտնելով՝ իւրեց նորա ձեռից ուլունները և փախաւ: Շամիրա-

դասը *): Համառօտ կերպով նկարագրելով այս աւանդութիւնը ըստ Խորենացու, մենք կրկին կը շարունակենք մեր թողած պատմական անցքերի թիւը ազգային վէպերին համաձայն: Այդ վիպասանութեան մէջ Արայ գեղեցկի և Շամիրամի կեանքից առած անցքերը նկարագրուած են, ինչպէս մենք ասացինք, մանրամասնօրէն: Մենք կը հաղորդենք նոցա այստեղ մեր ընդունած ծրարագրով, ինչպէս այդ արինք Հայկի և Արայի վերաբերմամբ:

Արայն՝ իւր հօր Արամի նման, հարկատու էր Նինոսին: Ուստի նորա գեղեցկութեան համբաւը շուտով հասաւ Շամիրամին: «Վալաշ և բորբորիտ թագուհին, ասում է Վիպասանը, միջոց էր որոնում լցուցանել իւր ցանկութիւնը, բայց Նինոսի կենդանութեան ժամանակ չ'էր համարձակվում լալտնասպէս զործել: Նինոսի Կրիտէ կղզին փախչելուց լետոյ՝ նա սկսում է համարձակ

մը՝ զայրացած և կատաղի բարկութեամբ լցուած, վաղեցնորա հետքից, բայց չ'կարողացաւ նորան հասնել: Այն ժամանակ նա արձակում է իւր երկար ու թաւ մազերը, պարսատիկ է շինում այդ մազերից, աւնում է մի ահագին ապառաժ, դնում է մազերի մէջ և ձգում դէպի ծերունին, Սաստիկ ոյժից պոկ եկան նորա մազերը ապառաժի հետ միասին և ինքը գլորուելով անկաւ մի փոսի մէջ՝ Արտամէտ քաղաքի մօտ, որ մինչև այսօր ևս ցոյց են տալիս: Իսկ ծերունին անզագար փախչում էր, մինչև որ հասաւ Պատվանի ծովեզրը և ձգեց ուլունները (Վանայ) ծովը, — Այսպէս ազատուեցաւ բոլոր երկիրը Շամիրամի մոգական շարութիւնից»:

(Տեղագրութիւնը Ներսիսի Սարգսեան. 1864 թ. Վենետիկ):

*) Տես Վիտորոս Արկիթիացու պատմ. Գիրք II, 20:

պատուել իւր ախար. դեսպաններ է ուղարկում Արայ
Գեղեցկի մօտ առատ պարգևներով: Շատ խոստումներ
տալով՝ նա աղաչում է նորան զալ Նինուէ կամ ամուս-
նանալ իրան հետ և թագաւորել ամենքին, որոյ վերայ
տիրում էր Նինուսը, կամ թէ՛ կատարելով իրան ցան-
կութեան կամքը՝ խաղաղութեամբ և մեծագին ընծանե-
րով դառնալ իւր տեղը: Դեսպանների շատ անգամ ի
գուր գնալուց և Արայի (թագուհու առաջարկութեանը)
հաւանութիւն չ'տալուց յետոյ, Շամիրամը սաստիկ
զայրանալով՝ շտապում է բազմաթիւ զօրքով մտնել
Հայաստան և յարձակուիլ Արայի վերայ, բայց ոչ այն-
չափ սպանելու Արային, որչափ ողջ բռնել տալու նպա-
տակով, — որպէս զի ստիպէ կատարել տալ իւր ցանկու-
թեան կամքը: — Իւր վավաշոտութիւնից մօլեգնած՝ նա,
ինչպէս ասած է ևրդի մէջ, վառվում էր ցանկութեամբ՝
որպէս թէ նոյն իսկ Արային էր տեսնում իւր ա-
ռաջև: Շամիրամը շտապաւ եկաւ Արայի դաշտը: Կռուից
առաջ նա պատուէր է տալիս իւր զօրապետներին ջա-
նալ ողջ բռնել Արային: Բայց, երբօր սկսաւ կռիւր,
լաղթուեցաւ Արայի զօրքը և ինքը մեռաւ Շամիրամի
«մանուկներից»: Յաղթութիւնից յետոյ թագուհին դիա-
կապուտներ է ուղարկում կռուի տեղը, որոնելու ան-
կած դիակների մէջ իւր ըղձալին և տարփածուն: Արա-
յին գտնում են մեռած քաջամարտիկների մէջ: Թագու-
հին հրամայում է զնել նորան իւր ապարանքի վերնա
տանը»:

«Եւ երբ Հայոց զօրքը կրկին անգամ պատերազմի
գոգոռուեցաւ Շամիրամի դէմ՝ վրէժխնդիր լինելու Արայի
մահուանը, Շամիրամը ասաց. «Հրամայեցի իմ աստուած-

ներին լիզել նորա վերքերը և նա կ'կենդանանայ»։ Արդարև՝ ինքը ցնորուած տոփական ցանկութիւնից, յոյս ունէր կենդանացնել նորան իւր վհուկութեան արուեստի դիւթութիւններով. բայց երբոր նեխեցաւ դիակը, հրամայեց ձգել մի խոր փոսի մէջ և ծածկել, և իւր հոմանիւններից մէկի մասին՝ ծածուկ զարդարելով նորան շքեղ հանդերձներով, տարածեց այսպիսի լուր. «Թէ աստուածները լիզելով Արային՝ կենդանացրին նորան և լցրին մեր ցանկութեան փափագը։ Աւտի այսուհետև ևս աւելի պաշտուելու արժանի են նոքա մեզոնից՝ իբրև ցանկութիւնը լցնող և կամքը կատարող»։ Մի նոր պատկեր ևս կանգնում է նա դուերի անունով և մեծապէս պատվում է զոհերով՝ կամելով ցոյց տալ ամենքին, թէ այն աստուածների զօրութիւնն էր, որ կենդանութիւն տուեց Արային։— Եւ այսպէս Եամիրամը, հռչակելով այս համբաւը Հայոց երկրում և բոլորին հաւատացնելով, դադարեցնում է պատերազմը»։

Խաղաղացնելով գոգոուած Հայերի մտքերը և մի փոքր հանգստանալով Արարատեան դաշտի մէջ՝ Եամիրամը գնում է հարաւ՝ զբօսնուլ հովիտների և ծաղկաւէտ դաշտերի մէջ. ժամանակը ամառնային էր։ Տեսնելով երկիրը գեղեցիկ, օդը մաքուր, լստակ աղբիւրներ և կարկաշատ հոս գետեր, նա ասում է. «այսպիսի երկրում, ուր օդը այնպէս բարեխառն է, ջրերը այնպէս մաքուր, վայել է մեզ քաղաք և արքունիք շինել և տարուաւ չորրորդ մասը՝ ամառնային եղանակը, անցուցանել Հայաստանում ամենայն բարեվայելութեամբ. իսկ մնացեալ երեք զով եղանակները՝ նինուէ։»

«Եւ շատ տեղերից անցնելով և հասնելով Ադի

Տոժակի արևմտեան կողմը՝ Շամիրամը տեսնում է ծովակի ափին մի լեռնազաշտակ, որոյ երկայնութիւնը դէպի արևելք էր և հիւսիսից ունէր զառիվայր, իսկ հարաւից քարաբլուր, որ սեպ և ուղղորդ բարձրանում էր դէպի երկինք: Բլրի հարաւային կողմը կար մի հովիտ դաշտաձև՝ դէպի արևմտեան կողմը ձգուած, իսկ հիւսիս—արևմուտքից՝ սրաձև մինչև ծովակի ափը: Բլրի և հովտի մէջ տեղից հասում էին բարեհամ ջրեր, որք իջնելով լեռներից և ծործորներից և անցնելով հովիտից, ոմանք նաև լեռների ստորոտից բխելով՝ գալիս միանում էին և թափվում ինչպէս պերճացեալ գետեր: Սակաւ շէին այս հովտի մէջ և շէնքեր՝ գետի աջ և ձախ կողմից: Բլրի արևելեան կողմը կար մի փոքրագոյն լեռան:

«Այս տեղի վերայ հիացած՝ այրասիրտ և վազաշոտ Շամիրամը հրաման տուեց անյապաղ բերել տալ դէպի իւր ընտրած տեղը Ասորեստանից և այլ հպատակ երկիրներից տասն և երկու հազար անարուեստ մշակներ և վեց հազար հոգի իւր ընտիր արուեստաւորներից՝—քարի, փայտի, պղնձի և երկաթի գործաւորներ, որք կատարելապէս գիտէին իրանց արուեստը: Թագուհու հրամանը ճշտութեամբ կատարուեցաւ. իսկոյն տեղ հասան մշակների խառնիճադանջ բազմութիւնը և բազմարուեստ ու հանճարեղ ճարտարապետները»:

Ենախ Շամիրամը հրամայում է շինել գետի լայն և բարձր ամբարտակը մեծամեծ ապառաժներից՝ միացնելով նոցա կրով և աւազով... Եւ եթէ մէկը փորձէր պարսատակի համար մի քար հանել այդ շինուածից, ի զուր կ'լինէր նորա ջանքը. իսկ քարերի հեղուածը այնպէս ոլորկ էր, որ կարծես թէ՛ հալած ճարպ թա-

փուլած լինի: Այսպէս շինուեցաւ գետի ամբարտակը մինչև այն տեղը, ուր որոշուած էր քաղաք շինելու:

«Այստեղ հրամայեց Շամիրամը գործաւորներին գաս գաս բաժանել և իւրաքանչիւր դասի վերայ ընտիր արուեստաւորներից վարդապետներ (վարպետներ) կարգել: Այսպէս՝ սաստիկ աշխատեցնելով նոցա, նա մի քանի տարուց յետոյ աւարտեց հրաշալի (քաղաքի) շինութիւնը՝ պատելով նորան ամուր պարիսպներով և սղոնձակերպ դռներով: Նոյնպէս շինեց քաղաքի մէջ բազմաթիւ հոյակապ կրկնալարի և եռալարի տալարանքներ՝ ալլևալլ տեսակ և պէս պէս գոյն քարերից: Քաղաքի թաղերը որոշեց զեղեցիկ գոյներով և նոցա բաժանեց ընդարձակ փողոցներով: Նաև չքնաղ և զարմանալի լուալիք (բաղանիք) շինեց քաղաքի գլխաւոր տեղերը: Նա բաժանեց գետի ջրի մի մասը քաղաքի մէջ, ուր որ կարօտութիւն կար ջրի՝ բուրաստաններ ու ծաղկոցները ջրելու համար. իսկ նորա մնացեալ մասը թողեց ծովակի երկու կողմը՝ աջ և ձախ՝ քաղաքի և նորա շրջակայ տեղերի ոռոգման համար: Քաղաքի արևելեան, հիւսիսային և հարաւային կողմերը նա զարգարեց դաստակերտներով և սաղարթատիտ ծառերով՝ զանազան պտղի և տերևի: Տնկեց նա և շատ պտղատու ու զիններէր խաղողի որթեր: Եւ ամեն բանով հոյակապ և հռչակաւոր յօրինելով քաղաքը՝ գաղթականների բազմութիւն է բերում և բնակեցնում նորա մէջ...»

«Բլրի գազաթը պարօսպելով՝ Շամիրամը շինում է արքայանիստ ծածուկ բնակարաններ՝ դժուարամուտ և դժօրեկանելի ճանապարհներով...»

«Քարաբլրի այն կողմը, որ հայում է դէպի արևելք...»

կտրած, փորած են պէս պէս ապարանքներ, ննջարանի սենեակներ, գանձատներ, երկար փոսեր,—բայց թէ որպիսի հնարներով՝ յայտնի չէ: Նաև քարերի վերայ, որպէս թէ մոմի վերայ, իբրև գրչով քանդակել տուեց արձանագրութիւններ...: Հայոց երկրի շատ կողմերում նա հաստատեց արձաններ և նոյն օրինակ գրերով նոցա վերայ արձանագրութիւններ փորել տուեց *):...»:

Մեր պատմիչը նկարագրելով Շամիրամի և Արայ Գեղեցկի յարաբերութիւնները, Հայաստանի նուաճումը, Հայաստանում Շամիրամի ձեռով սկսած և աւարտած մեծամեծ շինութիւնները,—շարունակում է իւր պատմութիւնը. բայց առաջին 7 գլուխներում՝ 17-րորդից մինչև 23-րորդը՝ պատմական անձինքը և անցքերը սաստիկ շփոթուած են, պատճառը որ Խորենացին՝ բացի իւր կեղծ—Մար—Աբասից, գիմում է իւր ձեռի տակ եղած տեղական բազմաթիւ ազբիւրներին՝ դոցա թուում և՛ Վէպերին: Գժուար է այս քօսի մէջ մի որոշ ելք գտնել, թէև անհնար չէ, բայց ոչ ներկայ աշխատութեան մէջ, որովհետև այդ կ'հեռացնէր մեզ մեր նպատակից: Աւստի՝ բաւականանալով այս ընդհանուր նկատողութեամբ, անցնինք Առաջին Գրքի 24-րորդ գլխին,

*) Շամիրամի ձեռքով Հայաստանում կառուցած բոլոր շինութիւնները, որոնց նկարագրում է վիպասանը, մեծ նմանութիւն ունին Պտեսիոսի պատմածի հետ, որը մէջ է բերում Գիողորոսը, Հաւանական է, որ Անիդացի պատմիչը քաղել է այս մանրամասն տեղեկութիւնները պարսից դիւաններէ՝ իւր պարսից գուռն եղած ժամանակ.—Տէս Գիողորոսի Գր. II, 6—16.

ուր Խորենացին դարձեալ գիմում է մի միայն ազգային Վէպերին և այս ազգբւրններից քաղելով՝ գրում է Մեծն Տիգրանի պատմութիւնը: Պատմիչը, լիշեւում, որ Տիգրանը ընդարձակեց Հայաստանը մինչև նախկին սահմանները՝ յանձնում է պատմութեան թելը վիպասանին, որ այսպէս է նկարագրում Տիգրանին և նորա գործերը թէ Հայաստանում կատարուած և թէ նորա սահմաններից դուրս:

«Քաջերի գլուխն անցնելով՝ քաջութիւն ցոյց տուեց Տիգրանը և մեր ազգը բարձրացրեց: Մեզ, որ այլոց լծի տակ էինք, լծազիր և հարկապահանջ կացոյց շատերի վերայ *): Նա բազմացրեց ոսկու և արծաթի դանձերը, պատուական քարերը, որպէս և արանց ու կանանց համար պէսպէս գոյներով և անգուածներով զգեստները, որով տղեղները երևում էին գեղեցիկ և գեղեցիկները՝ — գիւցազներ: Տիգրանի օրով հետևակ զօրքերը հեծելագօր դարձան, պարսաւորները հմուտ աղեղնաւորներ. շեշտաւորները զինուորուեցան սրով և նիզակով, մերկ զինուորները ծածկուեցան վահաններով և երկաթի պահպանակներով, այնպէս որ, երբ մի տեղ ժողովուէին՝ միայն նոցա տեսիլը և պահպանակների ու զէնքերի շողիւնը բաւական էր արտահայտածելու

*) Այստեղ Խորենացին արդէն բոլորովին մոռանում է, որ Մար—Արասին է վերագրում իւր հայրենեաց պատմութիւնը և ամփոփոխ կերպով մջ բերելով վիպասանի խօսքերը, ինքն իրան մատնում է. Արովհետև Քաղզէական Գիրքը ամենևին չ'էր կարող խօսել Հայ թագաւորի մասին. թէ ՎՏիգրանը բարձրացրեց մեր ազգը և մեզ, որ այլոց լծի տակ էինք, լծազիր և հարկապահանջ կացոյց շատերի վերայ. . . »

Թշնամիներին: Խաղաղութեան և շինութեան բերող Տիգրանը իւզով և մեղրով էր պարարում ամենայն հասակի մարդոց:

«Այս և սոցա նման շատ ուրիշ բարիք գործեց մեր աշխարհի համար խարտեաշ և զանգրահեր Երուանդեան Տիգրանը՝ երեսօք գունեան և մեղուակն, անձնեայ և թիկնաւէտ, առոյգաբարձ և գեղեցկոտ, ուտել խմելու մէջ պարկեշտ՝ և խրախճանութեան մէջ օրինաւոր: Մ եր հին երգիչները, որք բամբուռով էին երգում, ասում էին. «Թէ նա զսպող էր իւր մարմնի ցանկութիւնը, պերճախօս էր և մեծիմաստ՝ մարդկութեան ամեն մի պիտանի գործում... Լինելով արդարադատ և հաւասարասէր՝ նա իւր մտքի լծակով կշռում էր իւրաքանչիւր մարդոց վարմունքը, ո՛չ մեծերին էր նախանձում և ո՛չ ոտորիններին արհամարհում, այլ իւր խնամքի վերարկուն տարածում էր ամենքի վերայ հաւասարապէս ¹⁾»:

Այնուհետև Վէպերի մէջ նկարագրվում էր Տիգրանի բարեկամութիւնը Կիւրոսի և Աժդահակի հետ: Աժդահակը երկիւղ էր կրում մի գուցէ իւր այդ երկու սահմանակից թագաւորները զաշինք կապեն միմեանց հետ իւր գէմ: Այս երկիւղը աւելի ևս սաստկացաւ մի մարգարէական երազից: Վիպասանը ասում է, «որ այս երազի լիշատակը միայն փախցնում էր Աժդահակի քունը»: Նատ անգամ նա դիմում էր իւր խորհրդակիցներին՝ հարցնելով. «որպիսի հնարներով կարող ենք մենք քանդել այն կապը,

¹⁾ Գր. Ա. Գլ. 24. — նախընթաց ծանօթութեան նկատուածութիւնը կարող է վերաբերուել և՛ այս հատուածիս:

որ միացնում է պարսկին (Կիւրոսին) բազմաբիւրաւոր հայի (Տիգրանի) հետ: — Մինչդեռ այսպիսի մտքերը խռովեցնում էին նորան, մի մարգարէական երազի մէջ լայտնվում է նորա աստգայ վիճակը, որոյ մասին վիպասանը այսպէս է պատմում ²⁾:

«Այս օրերը ոչ սակաւ վտանգ էր սպառնում Մարաց Աթահակին Կիւրոսի և Տիգրանի բարեկամութիւնից. ուստի սաստիկ երերման մէջ էր Աթահակը: Մի գիշեր մտքերի սաստիկ խռովութիւնից՝ մինչ նա քնած էր, երազի մէջ տեսաւ ինչ որ չէր տեսել արթուն ժամանակ աչքերով և չէր լսել ականջներով: Աթահակը վեր է թռչում քնից և չ'սպասելով սովորութեան համաձայն խորհրդականութեան ժամին, գիշերով կանչում է իւր խորհրդակիցներին: Տրտում երեսով գետին է նայում նա՛ հառաչելով սրտի խորքից: Խորհրդակիցները հարցնում են այս տրտմութեան պատճառը. նա երկար ժամանակ լուռ է: Վերջապէս հեծութեամբ լայտնում է իւր սրտի ծածուկ խորհուրդները և կասկածները, որոց հետ և սոսկալի երազի մանրամասնութիւնները:

«Այսօր երազիս մէջ, ասում է նա, սիրելիք, ես մի անձանօթ երկրում էի՝ մի շատ բարձր լեռան մօտ, որոյ գագաթը թւում էր սաստիկ սառնամանիքով պատած: Ասում էին՝ թէ Հայկազանց երկիրն է այդ: Մինչդեռ ես ապշած նայում էի լեռնիվեր, մի կին ծիրանազգեստ երկնային քօղով երևեցաւ այն լեռան գագաթին՝ աչեղ, բարձրահասակ, կարմրայտ և ծննդական ցաւով բռնուած: Երկար գիտելով այս տեսիլը՝ ես տե-

²⁾ Գր. Ա. Գլ. 25.

սայ, որ կինը յանկարծ երեք չափահաս գիւցազուներ
ծնաւ՝ հասակով և բնութեամբ կատարեալ: Նոցանից
առաջինը՝ առիւծի վերայ նստելով, սլացաւ դէպի արե-
մուտք, երկրորդը ընծի վերայ հեծաւ և դէպի շիւսիս
արշաւեց, իսկ երրորդը՝ մի ահագին վիշապ սանձելով,
յարձակվում էր մեր երկրի վերայ»:

«Այսպիսի խառն երազի մէջ, թւում էր ինձ, իբր
թէ կանգնած եմ արքունիքիս տանիքի վերայ. տես-
նում եմ իմ ապարանքների երեսը զարդարած գեղեցիկ
գորգերով. (տեսնում եմ) մեզ սլսակող հրաշատեսիլ աս-
տուածներին այնտեղ կանգնած և իբր թէ ես ձեզ հետ
միասին պատվում էի նոցա խնկով և զոհերով: Այս մի-
ջոցին յանկարծ վեր նայելով՝ տեսայ, որ վիշապի վե-
րայ հեծնողը արծուանման թևերով սլանում, գալիս էր
մեզ վերայ և մօտենալով՝ կամենում էր կործանել մեր
կռուքերը. Բայց ես, Աժդահակս՝ մէջ ընկնելով, ինձ
վերայ ընդունեցի այն յարձակումը և սկսեցի կռուել
գիւցազնի հետ: Նախ մենք նիզակներով վիրաւորեցինք
միմեանց՝ այնպէս որ արեան վտակներ հանելով՝ մեր
արեգակնատես ապարանքների երեսը ներկեցինք կարմրա-
գոյն, երկար ժամեր (մենք կռուեցինք) և այլ զէնքերով»:

«Բայց ինչ երկարեմ պատմութիւնը, կռուի վախ-
ճանը իմ յաղթուելս էր: Սաստիկ քրտինքի և տազնա-
պի մէջ՝ ես վեր թռայ. քունը խափաւ ինձանից, այ-
նուհետև համարեա՛ թէ անկենդան եմ ես: Պատճառը
որ՝ ինչ կը նշանակէ այս տեսիլը, եթէ ոչ Հայկազն
Տիգրանից մեր վերայ գալիք բուռն յարձակումը: Եւ
ո՛վ որ աստուածներից լետոյ օգնութիւն հասնի մեզ՝
խօսքով ու գործով, նա արժանի կ'լինի մեզ հետ

Հաւատար վայելել թագաւորական իշխանութիւնը՝
«Աթղահակը, շատ իմաստուն խորհուրդներ լսելով
իւր խորհրդականներէջ՝ շնորհակալութեամբ պատաս-
խան տուեց նոցա ¹⁾»:

«Լսելով ձեզանից, սիրելիք, շատ հանճարեղ և ի-
մաստուն խորհուրդներ՝ կ'յայտնեմ և իմ մտածութիւն-
ները, որք ներկայ գէպքում՝ աստուածների օգնականու-
թիւնից լետոյ, կարող են օգտաւէտ լինել: Թշնամիների
խորհուրդներն՝ ի դերև հանելու աւելի օգտակար մի-
ջոց չ'կայ, քան դաւադրել նոցա սիրոյ պատրուակաւ:
Եւ այժմ մենք այլ միջոց չ'ունինք կատարելու այս դի-
տաւորութիւնը ո՛չ գանձով և ո՛չ պատիր խօսքերով,
բայց միայն վարուելով այն կերպով, որ ես յարմարա-
գոյն եմ տեսնում: Այս դաւադրութիւնը և որոգայթ-
ները կարելի է գլուխ հանել միայն Տիգրանի քոյր Տիգ-
րանուհու օգնութեամբ, որ կանանց մէջ ամենից գե-
ղեցիկն է և խոհեմը: Արովհետև այսպիսի արտաքուստ
խնամութիւնը առաւել կը դիւրացնէ դաւադրութեան կա-
տարումը, երբ կը սկսուին ծածուկ երթևեկութիւնները.
Հարստութիւն և պատիւ խոստանալով Տիգրանի մտե-
րիմներին՝ կարելի է հրամայել սրով խողխողել, կամ
թունաւորել նորան. և կամ թէ գանձով կաշառելով
նորա հաւատարիմ մարդոց և կուսակալներին՝ զբաւել
նոցա մեր կողմը: Եւ այսպէս կը բռնենք մենք (Տիգ-
րանին)՝ իբրև մի անզօր մանուկ»:

Աթղահակի բարեկամները օգտաւէտ համարեցին այս

խորհուրդը և իսկայն առաջարկութիւնը սկսաւ ՚ի գործ գրուիլ¹⁾։

«Աժդահակը ուղարկուած է Տիգրանի մօտ իւր խորհրդականներէից մէկին մեծագին գանձերով և նամակով, որոյ պատճէնն այս էր ¹⁾։

«Գու գիտես, սիրելի՛ եղբայր, աստուածների պարգևած բարիքներից ո՛չինչ այնպէս օգտակար չ'է մեզ համար այս աշխարհում, ինչպէս սիրելիների բազմութիւնը, մանաւանդ իմաստուն և հզօր (սիրելիների)։ Պատճառը որ այն ժամանակ խռովութիւններ չ'են ծագիլ արտաքուստ, իսկ եթէ ծագին՝ չ'կարելով մուտ գործել (տէրութեան մէջ), շուտով կ'ցրուին։ Տեսնելով այսպիսի մեծ օգուտ բարեկամութիւններից՝ միտքս զրի ևս ամուր և խորագոյն հաստատել մեր մէջ եղած սէրը, որով երկուսս ևս ամբանալով ամեն կողմից՝ կարող ենք ապահով վարել մեր իշխանութիւնը։ Այս ամենը կը կատարուի, եթէ դու տաս ինձ կնութեան Հայոց Մեծայ օրիորդ՝ քս քսյր Տիգրանուհուն. կարծեմ թէ լաւ կը համարես, որ նա լինի թագուհիների՝ թագուհի — Ողջ լեր մեր թագակից և սիրելի եղբայր *):»։

Հայոց թագաւորը՝ չգիտենալով Աժդահակի դաւադրութիւնը՝ համաձայնութիւն է տալիս նորա առաջար-

¹⁾ Գր. Ա. Գլ. 27.

*) Նամակը մի տարօրինակ երևոյթ է եւրոպական վիպական արւեստների մէջ, բայց արեւելքումը՝ ընդհակառակը, դա վիպասանութեան սովորական պարագան էր. Օրինակ՝ բացի Հայկական Արիպասանութիւնից, դորա նման մի գրողորութեան պատահում ենք Փիթրդուսի Ըահ—Նամի մէջ. Տես Մ. օլի թարգմանութեան Առաջին հատորը էջ 257, 267, 294, 297, 400 և այլն։

կութեանը. նա ուղարկում է իւր քրօջը Աժգահակին՝
ինչպէս որ թագաւորների սովորութիւնն էր: Աժգահակը
ընդունում է Տիգրանուհուն և կարգում է նորան ա-
ռաջինը իւր կանանց մէջ: Այնուհետև նա սչինչ գործ
չէ անում իւր տէրութեան մէջ առանց Տիգրանուհու
կամքին. նորա խօսքով կարգի էր բերվում ամեն բան
և նորա հրամանին պէտք է հնազանդէին ամենքը: Այս
բոլորը պատրաստելով, Աժգահակը սկսում է խարդա-
ւանել նորան մեղմ խօսքերով: — Կու գիտես, ասում է
նա, որ քո եղբայր Տիգրանը՝ դագաւակելով իւր Զարու-
հի կնոջից, նախանձում է քեզ, որ Արեաց Տիկին ես
կարգուած: Եւ թէնով արգեօք կարող է այդ վերջանալ,
եթէ ոչ նախ իմ մեռնելովս և ապա Զարուհու Արեաց
վերալ տիկին նշանակուելովը և իբրև աստուածուհի
պաշտուելովը: Հիմա դու պէտք է ընտրես երկուսից
մէկը, կամ, եղբօրդ սիրոյ համար խալտառակ կործա-
նումն լանձն առնես Արեաց յանդիման և կամ անձիդ
օգուտը ճանաչելով, օգտակար խորհուրդ առաջարկես և
հոգ տանես ապագայի մասին: — Այս խորամանկութեան
հետ թագցրած էր և՛ Տիգրանուհու մահը, եթէ նա
չվարուէր Մար — Պարսի *) խրատին համաձայն: Բայց
խորադէտ զեղեցկուհին՝ հասկանալով այս դաւաճանու-
թիւնը, պատասխանում է Աժգահակին սիրոյ խօսքե-
րով և ինքը անլապաղ իմաց է տալիս իւր եղբօրը այս
նենգութեան մասին՝ մտերիմ մարդոց ձեռով: »:

« Այնուհետև (Աժգահակը) սկսում է գործել, զես-
պանների միջոցով նա առաջարկում է Տիգրանին գալ

* Մար — Պարս՝ այն է Մեդո — Պարս, այսինքն Աժգահակը:

տեսութեան երկու տէրութեանց սահմանների մէջ տեղը, որպէս թէ խորհրդակցելու մի կարևոր գործի մասին, որ կարելի չ'էր կատարել նամակի միջոցաւ, կամ պատգամաւորութեամբ, բայց միայն իրենց երկուսի երես առ երես տեսակցութեամբ: Սակայն Տիգրանը՝ հասկանալով պատգամաւորութեան նպատակը, չ'ծածկեց Աթրահակից նորա գաղտնի խորհուրդները և նամակաւ յայտնեց՝ ինչ որ կար իւր սրտի խորքում: Եւ երբ յայտնուեցաւ չարութիւնը՝ — ոչինչ խօսք, ոչինչ խորամանկութիւն չ'էր կարող ծածկել այնուհետեւ այդ չարութիւնը: Այն ժամանակ գրգռուեցու պատերազմը»:

«Ապա Հայոց թագաւորը ժողովում է Կապազովկացոց, Վրաց ու Աղուանից սահմաններից և Մեծ ու Փոքր Հայքից որչափ ընտիր զօրքեր կային և բոլոր իւր զօրութեամբ դիմում է Մարաց վերայ: Այն ժամանակ վտանգ էր սպառնում Աթրահակին պատերազմաւ պատահել Հայկազնին, թէև սակաւ չ'էր նորա զօրքերի թիւը: Այս հակառակութիւնը տեւեց Հինգ ամիս. պատճառը որ առողջ և դիւրակատար գործը հիւանդանում էր, երբ Տիգրանը մտածում էր իւր սիրելի քրոջ վերայ: Նա աշխատում էր այնպէս հնարել գործի ելքը, որ կարելի լինէր ազատել Տիգրանուհու կեանքը: Մինչ այս մինչ այն՝ և ահա մօտենում է կռուի ժամը»:

«Բայց գովում եմ իմ քաջահասակ, վայելչակազմ, կատարեալ զեղեցկութեամբ, առոյգ և ուժով ո՛չ ոքին հաւասար չ'ունեցող նիգակաւորին (այսինքն Տիգրաբին)․․․: Երբոր կռիւը սկսուեցաւ, Տիգրանը նիգակով՝ ինչպէս ջուր՝ ճեղքելով Աթրահակի երկաթի ամուր զրահները, շամփրում է նորան նիգակի վերայ և երբ լետ է

քարշուժ իւր ձեռք՝ նորա թոքի մի մասը նիզակի հետ դուրս է բերում: — Բայց կռիւը սքանչելի էր, քաջերը՝ հանդիպելով քաջերին, շուտով թիկունք չէին դարձնում միմեանց դէմ: Ուստի ժամերով երկարացաւ կռիւը և Աժդահակի մահը միայն վերջ դրեց գործին: Այս անցքը այլ յաջողակ դիպուածներէ հետ առաւել ևս բարձրացրեց Տիգրանի փառքը ¹⁾:

Այս դէպքից յետոյ Տիգրանը բազմաթիւ ուղեկիցների հետ ուղարկում է իւր քրոջը Հայաստան, իսկ Աժդահակի Անոյշ անունով առաջին կնոջը և նորա ցեղից շատ աղջիկներ ու սպասանիներ՝ այլ բազմաթիւ գերիների հետ՝ — թուով տասն հազարից աւելի, բնակեցնում է Արարատի արևելեան կողմերը: Այս գերիների սերունդը դեռ քրիստոնէութեան դարագլխի երկրորդ դարում ապրում էր Հայաստանում ²⁾:

Վէպերի մէջ նկարագրվում էին Հայոց թագաւորի միւս շատ քաջագործութիւնները: Նոցա մէջ տեղի ունէր և նորա կարծեցեալ որդի՝ Վահագնի՝ հրաշալի ծնունդը, որոյ մասին մենք լիշեցինք վերը ³⁾: Ժողովրդական Վէպերից փոխարինած այս հատուածներով վերջանում է Մովսէս Խորենացու Առաջին Գիրքը: Այդ հատուածները նկարագրում էին Հայկ նահապետի, Արամի, Արայ Գեղեցկի, Մեծն Տիգրանի և այլոց արարքը: Բոլոր Հայոց հնագոյն սպասմութիւնը, որ ամփոփուած է Խորենացու լիշեալ Առաջին Գրքի մէջ, իսկապէս ա-

¹⁾ Գր. Ա. ԳԼ. 29.

²⁾ Գր. Ա. ԳԼ. 30.

³⁾ Գր. Ա. ԳԼ. 31.

սած, բաղկանում է այդ չորս անձանց արարքներից: Հայկը, որին մեր Ե. դարու քրիստոնեայ Հեղինակները նմանեցնում են հսկայ որսորդ Օրիօնի համաստեղութեան, որպէս և Վահագնին՝ Ապոլլոնին, անշուշտ կէս դիւցազնական անձն է, որ ներկայացնելով արիական տարրը, կռւում է բաբելական գլխաւոր աստուածութեան՝ Բէլի (Մէրօդախի) սեմական տարր ներկայացնողի դէմ. Հայկը յաղթում է Բէլին և դորանով հաստատում է ընդ միշտ իւր անձնաւորած ազգի անկախ գոյութիւնը:

Նոյնպիսի դիւցաբանական բնաւորութիւն ունի և Արամը: Նա իւր ամբողջ կեանքը անցուցանում է կռուելով ոչ միայն տիտանների, այլև Ասորոց գլխաւոր աստուած՝ Բարշամի դէմ, որին և յաղթելով՝ սպանում է

Այս տեղ դիտողութեան առնելու է, որ Հայկը իւր անունը հաղորդում է ազգին, որ այնուհետև Հայք սկսեց անուանել և՛ իրեն և՛ իւր երկիրը. նոյնպէս և միւս նահապետի՝ Արամի անունով Արմ են կոչեցին նորա ազգը օտար ազգերը, իսկ երկիրը՝ Արմենիա*):

*) Ազգային Վեպերը՝ նկարագրելով Բէլի հետ ունեցած Հայկի պատերազմը և սորա յաղթութիւնը, լուրթեամբ են անցնում Հայոց նահապետի անմիջական յաջորդների մասին և պատմած են միայն վեցերորդ յաջորդի՝ այն է Արամի վերայ. Արամը սիրում էր իւր հայրենի աշխարհը, չէր կարող տեսնել այդ աշխարհը և իւր ազգայիններին ստորութեան մէջ դրացի ազգերի լծի տակ ծնշուած. Թողովելով իւր զօրքերը՝ նախ Արամը յետ մղեց Մարաց արշաւանքը՝ որք Նիւքար—Մադէսի առաջնորդութեամբ աւերում էին նորա երկիրը, և ստիպեց նոցա հարկ վճարել իրեն: Ապա Ասորեստ անի սահ-

Արայն՝ պաշտպանելով իւր երկիրը, մեռնում է պատերազմի մէջ Ասորեստանեայց թագուհի Շամիրամի դէմ, — դարձեալ կռիւ սեմական տարրի դէմ, այսինքն՝ դարձեալ գիւցարանական անձի դէմ, որպիսին էր իսկապէս և ինքն Արայն:

Այսպէս՝ Արայն իւր հօր Արամի և Հայկ նահապետի հետ միասին ներկայացնում են մի եռանձնութիւն, որ անձնաւորում է իւր մէջ Հայոց աշխարհի գաղափարը, այն աշխարհի, որին քաղաքական գոյութիւն տուին նոքա:

Վերջապէս պատմութեան բեմի վերայ լայտնվում է Տիգրանը, որ արդէն գիւցարանական անձն չ'է, թէև նորա պատմութեան մէջ կան տեղ-տեղ առասպելներ: Նա կռվում է ո՛չ թէ աստուածների, հսկաների ու տիտանների, այլ Կիւրոսի *) և վերջապէս Մարաց թա-

մաններում նա սաստիկ հարուած է տալիս Ասորիներին, որոց նոյնպէս իրեն հպատակեցնում է: Նուաճելով տիտաններին, որոց թւում և տիտան Պայապիս Քաղեային՝ Երամը կուսակալներ է կարգում իւր հայրենեաց արևելեան և արևմտեան կողմերը, որպէս և Վապադովկիայում: Ուր հրամայում է բնակիչներին խօսել հայերէն լեզուով: Այս բոլորը հռչակեց Երամի փառքը նորա հայրենիքից դուրս. ուստի զբացի ազգերը նորա անունով Ա ր մ է ն սկսեցին կոչել նորա հայրենակիցներին. (Խորենացի, Գր. Ա. ԳԼ. 1—14). — Այս տեղական աւանդութիւնը անկասկած գերազաս պէտք է համարուի յունականից, որ պատմում է՝ իբր թէ Հայաստանը (Երմե-նիան) ստացել է իւր անունը Յասոնի ուղեկիցների մէկից՝ այն է Թեսաղօնիկեցի Երմենոսից: (Ստրաբոն, Գր. XI, ԳԼ. IV).

*) Թէպէտ Կիւրոս ևս չէ բնաւ զերծ առասպելական բնաւորութիւնից: Վասն զի նորա անունը համանիշ են ընդունում արևգաղիւն:

գաւոր Աժգահակի դէմ, որ արդէն Հաստատ պատմական անձն է:

Վերոյիշեալ Հատուածներից պարզ երևում է, որ նոքա քաղուած են ո՛չ թէ Քաղզէացոց, Ասորոց, Պարսից և Յունաց աղբիւրներից, այլ ազգային վէպերից: Արդէն մենք չ'ենք խօսում այն բանաստեղծական պատկերների, պատերազմների նկարագրութեանց, ոճի, դարձուածների և այլոց մասին, որք ակնյայտնի մատնում են վերոյիշեալ Հատուածների վիպական ծագումը, Հատուածների, որք ոչինչ նմանութիւն չ'ունին տարբերութեանց չոր ու ցամաք պատմածներին, որպէս պէտք է որ լինէր կեղծ Մար—Աբասի պամութիւնը:

Դ.

Վիպասանների բանաստեղծական գործունէութիւնը չ'էր սահմանափակվում միայն Հայկի Հարստութեան Հերոսների արարքների գովաբանելովը: Հայ Արշակունեաց շրջանը նոյնպէս ունէր իւր երգիչները և վիպական երգերը, որոց փշուրները նոյն իսկ Խորենացին պահպանեց մեզ Համար: Ներքին և արտաքին կեանքի փոքր ի շատէ աչքի զարկող անցքերը արձագանք էին զրտնում վիպասանի սրտում և նա բանաստեղծական պատկերներով երգում էր նոցա ժողովրդի առաջ՝ Հնչելով իւր բամբիւրը: Թագաւորների ու մեծանուն նախարարական ցեղերի արարքը Արշակունեաց որպէս և նախընթաց Հայկուզունեաց Հարստութեան ժամանակ, բացի

նորանից որ գրվում էին Մեհենական պատմութեան կամ թագաւորաց Մատեանների մէջ, — Համակրութիւն կամ ստգտանք էին գտնում ազգային երգիչների կողմից, որոյ ապացոյցը կարող է լինել Խորենացու պատմութեան Երկրորդ Գիրքը: Այս Գրքին Համաձայն՝ մենք մատնացոյց կ'լինինք այն անձների և դէպքերի վերայ, որք նիւթ են դարձել ազգային Վէպերին:

(Այստեղ առաջին տեղը բռնում է Տորքը՝ — Հայկակի թոռ՝ Պասքամի կարծեցեալ սերունդից: Ասում ենք «կարծեցեալ» այն պատճառաւ, որ նորան Համարում ենք Հայոց զիւցազններից մէկը, որպէս և Վահագնին՝ — Մեծին Տիգրանի կարծեցեալ որդուն՝ ընդունում ենք աստուծու տեղ: Բոյորը, ինչ որ վերագրում էին նորան վիպասանները, կարող էր կատարուած լինել միայն աստուածային ծագումն ունեցող էակի ձեռով: Խորենացին աւելի բարձր է դասում նորան երեւելի զիւցազներից ու հսկաններից, որք հռչակուեցան Հնումը իրենց ուժովը՝ Հէրակլէսից ու Հէրքիւլից, Ամմիսոնից և Ռոստոմից, որոց թուին կաւելացնենք մեր կողմից Պօլիփէմին և Կակուսին: Վիպասանը ասում է՝ թէ «Տորքը խոժոռ դէմք ունէր, կոպտարանձն, տափաքիթ, խորակն և դժնահայեաց, թէ նա վիթխարի էր հասակով և ուժով: Տորքը առնում էր իւր ձեռը կարծր ու անտաշ քարեր և ճեղքում նոցա ուղածի պէս մեծ ու փոքր լետոյ քերում, հարթում էր այդ քարերը եղունգներով, տախտակ էր կազմում և զծագրում վերան արծիւներ և այլ պատկերներ: Նոյնպէս երգում են (նորա մասին) թէ մի անգամ Պոնտոս ծովի եզերքը յարձակուեցաւ նա շթնամիների նաւատորմի վերայ: Բայց նաւերը լողացին

դէպի խորը... և Տորքը չ'հասաւ նոցա: Այն ժամանակ նա, ա ս ա ծ է Ե ր գ ի մ է ջ, առնում է բլրաձև քարեր և ձգում ծովը. ջրի սաստիկ պատառումից շատ նաւեր տակն են անցնում, մնացեալները քշվում են մղոններով հեռու ¹⁾»:

Հալոց դիւցազնը աւելի նման է Հէրակլէսին, Կահուսին, Պօլիփեմին ²⁾, քան Ռոստոմին կամ Սամփոսին:

1) Չուարճալի է տեսնել, ինչպէս մեր պատմագիրը բարեհոգութեամբ կասկածում է վիպասանի պատմած Տորքի ահագին ուժի ճշմարտութեան մասին. Ամենևին չ'գուշակելով Տորքի դիւցազնական ծագումը և ընդունելով նորան հասարակ մահկանացուի տեղ՝ Խորենացին բացառանշում է. «ո՛հ, կարի է առասպելս, այլ և առասպելա՛ց առասպելս»:

2) Չարմանալի նման են Տորքի արարքները Հէրակլէսի, Կահուսի և Պօլիփեմի քաջագործութիւններին. Պօլիփեմը՝ կատաղելով Պղիւսի հակառակ խօսքերից՝

«... Ըստ միւս անգամ վէճ առաւել ահագին՝

Շրջանակեաց, թափ ետ ուժոյն յաղթարագուկ կորովին:

Երկ յետ նաւուն կշիռ 'ի խելս: գոզցես 'ի ծայրն ղեկին:

Ծռվն 'ի վիմէն ծփեալ զնաւն 'ի կոյս վարէր ցամաքին»:

Ողիւսական թարգ. Թոմաճեան Հատոր Ա.

Հագներգ. թ. էջ 266:

Կահուսին այսպէս է նկարագրում Ովիդիոսը.

«Կահուսը զժնեահայեաց էր՝ վիթխարի հասակաւ. նորա յժը համաշափ էր մարմնի մեծութեանը: նա ապրում էր մի ընդարձակ խոր, անընակ քարանձաւում, ուր պողից բռնած քաշ էր տուել Հէրակլէսի եղները՝ մինչ նա հետ էր Եւանդրի տանը Աւզոնի լեռներում: Բայց Ալկիդէսը՝ լսելով եղների բառաշիւնը՝ գալիս է դէպի քարանձաւը, որոց մուտքը Կահուսը փակել էր մի ահագին ժայռով անհնարին մեծութեամբ. տասն եղն հազիւ կարող էին այդ ժայռը տեղից շար-

Հարեանցի կ'նկատենք, որ Մեծն Տիգրանից առաջ շատերը Հայկազունի իշխաններից, եթէ չասենք բոլորը, որոց նշանաւոր անունները Հաղորդում է Խորենացին, դիւցազնական անձինք են: Այս անուններն աւնուած են, անկասկած, ո՛չ թէ Քաղդէական Գրքից, ինչպէս Հաւատացնում է մեր պատմագիրը, այլ ժողովրդական աղբիւրից, եթէ ոչ Վէպերից, որոց մէջ, կարելի է, տեղի ունէին անուններ կրողների արարքը: Նոցա գործերի մասին Խորենացին չէ լիշում զուցէ այն պատճառաւ՝ որ ինչպէս ինքն է ասում, շտապում է Հասնել իւր մօտակալ ժամանակի պատմութեանը ¹⁾:

Մինչդեռ Խորենացին իւր պատմութեան Առաջին Գրքում իւր Հայրենեաց անցքերի նկարագրութեան Համար նիւթ է քաղում միայն ազգային վէպերից, Երկրորդ Գրքում՝ տեղական և օտարազգի աղբիւրների ²⁾

Ժել, Հերակլէսը՝ բարձրացնելով ժայռը իւր ուսի վերայ, ձգեց նորան մի կողմ, ժայռի անկման թնդիւնը բարձրացաւ մինչև եթերը, երկիրը վայր իջաւ նորա ծանրութիւնից, Կահուսը սկսեց կռուիլ Հերակլէսի հետ. նորա զէնքերը ժայռեք ու ծառեր էին, Բայց Հերակլէսը զարկեց իւր ստատոս գաւազանով հրէշի երեսին և նա անկաւ գետին, վիժելով արիւն ու ծուխ:

Ovidius Fasti, Գր. I, տող 550 և շարունակութիւն.

¹⁾ Գր. Ե. ԳԼ 13.

²⁾ Եյգ աղբիւրներն են. Յուլիոս Ափրիկանոս, Հիւպոզիտայ նահատակ, Եւսիրոս Աեսարացի, Մանեթոս, Պողիկրատէս, Եւազարոս, Կամազրոս, Փղեգոնիոս, Յովսէպոս, Աերուրնա, Ուղիւպ՝ Արիստոն Պէղղացի, Բարգեձան, Ագաթանգեղոս, Խոռոհրուտ, Բարսումայ, Փիրմեղիանոս, Արաթէոս, Պողիփատոս, Փիղէմոն, Պորփիւր և այլք:

բազմութեան պատճառաւ, նա սակաւ է դիմում Վէպերին կամ վիպասանների Երգին: Բայց չ'նայելով սորան՝ մի քանի Հայ Արշակունի թագաւորներին, որպէս և այն ժամանակի նախարարներին ու զօրապետներին, երջանիկ բախտ վիճակուեցաւ. ազգային երգիչներն ուշադրութիւն դարձրին նոցա վերայ և անմահացրին նոցա զինուորական քաջութիւնների ու արկածների իշատակը: Մենք ակնարկում ենք Արտաշէս Երկրորդի և նորա Արտաւազդ որդու վերայ, թագաւորի զայեակ և զօրապետ Սմբատի վերայ, Հայաստանում բնակուող Մարաց նահապետ՝ Արգաւանի և այլոց վերայ: Երկրորդ Գրքի 49-րորդ գլխում Խորենացին գառնում է զէպի Սահակ Բագրատունին այսպիսի խօսքերով.

«Վերջին (Բ) Արտաշէսի գործերը մեծ մասամբ յայտնի են քեզ վիպասանական Երգերից, որ երգում են Գողթան գաւառում, այն է՝ քաղաքի (Արտաշատի) շինութիւնը, Արտաշէսի խնամութիւնը Ալանների հետ, նորա որդիքը և սերունդը, Ստիֆիկի տարփանքը զէպի վիշապազունները՝ այսինքն Աժգահակի սերունդը, նոցա զէմ արած պատերազմը, նոցա իշխանութեան կործանումը և նոցա սպանումը, նոցա ապարանքների հրկիզութիւնը, Արտաշէսի որդոց նախանձը և կանանց ձեռով միմեանց զէմ գրգռուիլը: Թէև այս բոլորը յայտնի է քեզ Վիպասանների Երգից, բայց մենք այնուամենայնիւ կ'պատմենք քեզ և այդ աւանդութիւնների այլաբանութիւնը կը հաստատենք»:

Եւ յիրաւի, Խորենացին մանրամասնօրէն պատմում է Արտաշէսի և Արտաւազդի թագաւորութեան օրով կատարուած անցքերը՝ հետևելով Երգի ցուցմանը:

Ալանների դէմ սկսած պատերազմի ժամանակ Հայերը գերի բռնեցին նոցա թագաւորի որդուն: Ալանաց թագաւորը խնդրում է Արտաշէսից վերադարձնել իւր որդուն՝ խոստանալով այլևս չ'յարձակուիլ Հայաստանի վերայ: Հայոց թագաւորը մերժում է նորա առաջարկութիւնը: Այն ժամանակ, ասում է վիպասանը, երիտասարդ արքայորդու քոյրը գալիս է գետի (Վուր) ափը և թարգմանչի միջնորդութեամբ ձայն է տալիս Արտաշէսի բանակը. «Քեզ եմ ասում, քաջ Արտաշէս, քեզ, որ յաղթեցիր Ալանաց քաջ ազգին. եկ, լսիր ինձ և արձակիր իմ եղբօրը: Որովհետև պատշաճ չ'է դիւցազներին վրէժխնդրութեան համար զրկել կեանքից անլ դիւցազների որդոց, կամ ստրկութեան մէջ պահել և դորանով լաւիտենական թշնամութիւն հաստատել երկու քաջ ազգերի մէջ»: Այսպիսի իմաստուն խօսքեր լսելով՝ Արտաշէսը՝ գնաց գետի եզրը և, տեսնելով գեղեցիկ կոյսին, սիրեց նորան:

«Եւ կոչելով իւր դայեակ Սմբատին՝ թագաւորը յայտնում է իւր սրտի կամքը—ամուսնանալ կոյսի հետ: Այնուհետև հրամայում է նորան դաշինք կապել քաջ ազգի հետ և արձակել թագաւորի որդուն: Հաճոյ թուեցաւ այս Սմբատին. նա ուղարկում է Ալանների թագաւորի մօտ առաջարկելու՝ տալ կնութեան Արտաշէսին Ալանաց մեծ Օրիորդ Սաթինիկին: Ասում է Ալանների թագաւորը. «Հասպա սրտեղից կ'տալ քաջ Արտաշէսը հազարից հազար և բիւրից բիւրը՝ ազնիւ կոյս օրիորդ Սաթինիկի փոխարէն»:

Այստեղ Խորենացին բերում է վէպից առաջիկայ հատուածը՝ պահելով նորա շափաբերական ձևը.

« Էեծաւ արի արքայն Արտաշէս ՚ի սեաւն գեղեցիկ,
եւ հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն,
եւ անցեալ որպէս զարծուի սրաթեւ բնդ գետն,
եւ ձգեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն,
Ընկեց ՚ի մէջք օրիորդին Ալանաց,
եւ շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին,
Արագ հասուցանելով ՚ի բանակն իւր»:
Բացի սորանից, պատմագիրը հաղորդում է մեզ եր-
երկու տող հարսանեաց երգերից:

« Տեղ ոսկի տեղալր ՚ի փեսայութեանն Արտաշիսի,
« Տեղալր մարգարիտ ՚ի հարսնութեան Սաթինկան»:
Վիպասանների երգից մենք գիտենք, որ Սաթինիկը
եղաւ Հայոց թագաւորի կանանցից առաջինը և շատ
զաւակներ ծնեց: Բայց՝ չ'նայելով սորան՝ նոցա ամուս-
նութիւնը անբախտ եղաւ, շնորհիւ այն «տենչանքին *),
որով վառվում էր Սաթինիկը դէպի Մարաց գերիների
նահապետ՝ Արգաւանը, որին Արտաշէսը մեծ պատուի
էր արժանացրել՝ նորա ցոյց տուած ծառայութեան
համար:

Մաշվում էր Արտաշէսի սիրտը իւր կնոջ անհաւա-
տարիմ լինելուց: Այս դէպքից օգուտ քաղեց նորա որ-
դի Արտաւազը, որ հոգով նախանձում էր Արգաւանի
փառքին: Նա գրգռեց սորա դէմ իւր հօր բարկութիւ-
նը՝ հաւատացնելով, որ Արգաւանը միտք ունի ձեռք
բերել արքայական թագը: Թագաւորը, որ տանջվում էր
խանգից, դիւրաւ գիջաւ զրպարտութեանը, մոռանալով
ծերունի նահապետի մեծամեծ վաստակները և ի բաց խլե-

* Տե՛ս վերը՝ Բ. Գլխի վերջը.

Լով նորանից «երկրորդական գահը», յանձնեց Արտաւազ-
դին:—Բայց նախանձոտ, փառասէր արքայօրդին գոհ
չմնաց սորանից, և երբ մի անգամ Արգաւանը՝ իրենց
հաշտ ժամանակը, ճաշի էր հրաւիրել թագաւորին և
նորա որդոցը, նոքա՛ Արտաւազդից դրդուած, կասկած
յարուցին՝ իբր թէ Արգաւանը որոգայթ է լարել արքա-
յի կենաց դէմ, և այդ տեղ իսկ ճաշի ժամանակ՝ արձա-
կուելով նորա վերայ, փետեցին նորա ճերմակ մօրուսը:
Մեծ խռովութեամբ դարձաւ Արտաշէսը իւր մայրաքա-
ղաքն՝ Արտաշատ և ուղարկեց իւր Մաթան որդուն բազ-
մաթիւ զօրքով՝ հրաման տալով շատերին Արգաւանի սե-
րունդից սպանել, նորա ապարանքները այրել և նորա
գեղեցիկ հարճը իրեն բերել:

Սակայն Արտաւազդը՝ գոհ չ'լինելով, որ ստացաւ
տէրութեան մէջ «երկրորդական գահը», խլեց Աիշա-
պազուններից Երասխի վերայ գտնուած բոլորնոցա կա-
լուածները՝ նախճաւանի հետ միասին: Արգաւանի որ-
դին չ'կարողացաւ տանել այս վարմունքին և պատե-
րազմ սկսեց Արտաւազդի դէմ. բայց արքայօրդին՝ լազ-
թելով նորան, ջնջեց Մարաց նահապետի բոլոր սերուն-
դը, որպէս և իրեն Արգաւանին: Բարի համբաւ չ'թողեց
Արտաւազդը իրենից լետոյ: Եթէ իւր կարճատև թագա-
ւորութեան միջոցին նա չ'կարողացաւ ցոյց տալ ոչինչ
նշանաւոր գործ, դորա փոխանակ՝ դեռ արքայօրդի եղած
ժամանակը՝ նա շատ չարութիւններ գործեց, շատ արիւն
թափեց, շատ տեղեր աւերեց իւր հայրենեաց մէջ: Ժո-
ղովուրդը, որ իւր թագաւորների ճշմարիտ և անկողմ-
նապահ գնահատողն է, ոչ սակաւ առասպելներ յօրինեց
չար թագաւորի վերայ: Արտաւազդի համար ասում են,

թէ նա անմահ էակ է, թէ շղթայակապ արգելուած է
այրի մէջ և երկու շուն հանապազ կրճուծ են նորա շրղ-
թաները. թէ նա աշխատում է ելնել և վերջ տալ աշ-
խարհին, բայց դարբինների կռանի ձայնից ամրանում
են նորա կապանքները ¹⁾։

Միւսները պատմում են, թէ Արտաւազդի ծնելու
ժամանակ կախարդեցին նորան կանայք Աժդահակի սե-
րունդից, ուստի առաջ եկաւ նորա չար բնաւորութիւնը։

Խորենացուց մենք գիտենք, որ Արտաւազդը խե-
լագարուելով որսի ժամանակ և այսպէս երկար միջոց
ձիով արշաւելով՝ ընկնում է մի խոր փոս և անհետանում։

(Այս եղբրական գէպքի աւթիւ Գողթան զաւառի եր-
գիչները, քաջ լիշելով իրենց թագաւորի չար բնաւորու-
թիւնը, որ առասպել էր դարձել ժողովրդի բերանում,
բանաստեղծօրէն երգեցին Արտաւազդի մահը։ Արտաշէսի
մահուան ժամանակ շատերը յօժարակամ զոհեցին իրենց
կեանքը։ Վշտացաւ Արտաւազդը՝ տեսնելով այս և ասաց,
դառնալով գէպի իւր հօր ուրուականը. «Դու գնացիր,
հայր, և քեզ հետ տարար մեր բոլոր երկիրը, ես թնչպէս
թագաւորեմ աւերակների վերայ»։ Այս խօսքերի համար
անիծեց որդուն Արտաշէսը, ասելով. «Երբ դու որսի եր-
թաս գէպի ազատ Մասիսը, թո՛ղ բռնեն քեզ քաջ ք,
տանեն գէպի ազատ Մասիսը, այնտեղ մնաս և լոյս
չ'տեսնես ²⁾»։

(Մի այլ առասպել ևս պատմում են նոյն երգիչ-

¹⁾ Գր. Բ. ԳԼ. 60, 61. — Այս սովորութիւնը պահպա-
նուել է մինչև այսօր պարսկահայերի դարբինների մէջ։

²⁾ Գիրք Բ. ԳԼ. 61.

ները, թէ Վիշապագուէնները գողացան մանուկ Արտա-
լազգին և դև գրին նորա տեղը ¹⁾;

Վերևում մենք լիշեցինք՝ թէ թագաւորների գոր-
ծերի հետ միասին Վիշապագուէնները երգում էին և
երևելի մեծանուն մարզկանց արարքք: Նոքա չ'իսնայե-
ցին մանրամասնօրէն նկարագրելու Արգաւանի բարձր
աստիճանը և այն պաշտօնը, որ նա կատարում էր
երուանգ Բ-ի և Արտաշէս Բ-ի թագաւորութեան օրով
Միւկնոյն ժամանակ չ'մոռացան նոքա Արտաշէսի դա-
յեակ՝ Սմբատ զօրապետին: Բոլոր նորա հասարակական

¹⁾ Գր. Բ. Գլ. 61. — Իրրև լրացումն մինչև այժմ ասած-
ներիս՝ կարող է լինել առաջիկայ առասպելը: Ընթերցողը
հետաքրքրութեամբ կ'կարգայ Արտաւազդի՝ Հայոց Պրոմէթէոսի
առասպելի սակաւածանօթ մի այլ օրինակը, նորա մէջ գոր-
ծող անձն այս անգամ պատմական Արտաւազդը չէ, այլ նորա
առասպելական որդին իւր՝ Հայի ականջին անսովոր—Շ ի դար
անունով: Գիտողութեան արժանի է, որ նա խելագար է
նկարագրած, ուրեմն նորա վերայ փոխադրած է այն, ինչ որ
փիպասանները պատմում էին Հայոց թագաւորի մասին: Աւ-
շազրութեան արժանի է նոյնպէս երկու շան մանրամասն
նկարագրութիւնը, որոց մեր աւանդութիւնը չ'սպիտակ է և
չ'սկզբնաւոր է որոշում: Վերջապէս փիպասանների
երգի մէջ յիշած «բաջք» այստեղ կոչում են Շիդարի «աս-
տուածներ»: Ափսոս որ այս աւանդութիւնը աղաւաղած է
Քրիստոնէութեան ազդեցութեամբ. այդ աղարտումը մենք
կ'նշանակենք նոսր գրերով, որպէս զի ցոյց տանք առասպելը
որքան հնար է, իւր սկզբնական անկեղծ ձևով: Ահա այդ
աւանդութիւնը.

«Արտաւազ անունով Հայոց մի թագաւոր կար, որ ու-
ներ խելագար որդի՝ Շիդար, Իւր մեռնելու ժամանակ Արտա-

գոծունէութիւնը, բոլոր լազթանակով աւարտած պատերազմները՝ Ալանաց, Կասպից և Հռովմայեցոց (Դոմիդիանոսի օրով) դէմ, արձագանք գտան վիպասանների կողմից, որք երգում էին Ամբատի արկածները մի առանձին համակրութեամբ: Խորենացին երգիչների խօսքերով հաղորդում է մեզ մի հատուած, որով մէջ նկարագրած է իրենց սիրելի զօրապետի արտաքին տեսքը՝ այսպիսի խօսքերով.

ապր շյանձնեց թագաւորութիւնը Շիդարին, որովհետև սա խելագար էր: Ասան որոյ աշխարհը վրդովեցաւ և շատ աւելումներ էր լինում: Մի օր Շիդարը ձի հեծաւ և հրամայեց փող փչել ու հրատարակել, թէ նա կամի թագաւորել և զընաց ընտիր հեծելազօրքով զբռնելու: Երբ նա հասաւ գետի կամրջին՝ պիղծ այսը (շարոգին) շարժեց այստեղ, և նա անկաւ գետը ու կորաւ: Իսկ հեծելազօրքը լուր տարածեց՝ կր թէ Շիդարի աստուածները յափշտակեցին նորան և զրին Սև լեբան մէջ, որ Աւագ Մասիսն է, և նա շղթայած կայ այստեղ: Եւ երկու շուն՝ մէկը սպիտակ և միւսը սև: Հանազազ լիզում են Շիդարի շղթաները, այնպէս որ տարուայ վերջը նոքա մազի պէս բարակում են, և եթէ կտրուին՝ Շիդարը կ'ելնի և աշխարհը կ'աւերէ: Սորա առաջը առնելու համար կախարդները սահմանեցին, որ իւրաքանչիւր տարեմտին՝ նաւասարգի մէկին, ամենայն գործաւոր, թնջ արհեստի տէր որ լինի նա, երեք անգամ կոփէ դարմասալը, որպէս զի Շիդարի կապը, որ մազի բարակութեան է հասել, դարձեալ հաստանայ և ամրանայ, որ Շիդարը չ'ելնի և չ'աւերէ աշխարհը... ։

(Բագմավէպ, 1877 թ. էջ 277)

«Նորա (Սմբատի) անդամների չափը համեմատ էր նորա քաջութեանը: Նա գիտէր գրաւել մարգոց սրտերը. նա զարգարուած էր գեղեցիկ ալիքով. նորա աչքերի մէջ կար արեան նիշ՝ որպէս պատահում է ոսկու և մարգարտի մէջ: Մարմնով և անձամբ ճարպիկ լինելով՝ նա զգոյշ էր ամեն բանի մէջ. իսկ պատերազմում այնպէս աջողակ՝ ինչպէս ոչ ոք»:

Վաղարշը (193—213 թ. լետոյ) վերջինն էր հայ Արշակունի թագաւորներից, որոյ գործերը անցան Վէպերի մէջ և որոյ մասին լիշում է ինքը Խորենացին: Այս թագաւորի բոլոր գործունէութիւնից մեր պատմագիրը նորա շինութիւնների վերայ է դարձնում իւր ու-

Հայր Սրուանձտեանը իւր «Գրոց ու Բրոց» աշխատութեան 132 երեսում հաղորդում է առաջիկայ աւանդութիւնը, որ պահուել է Տաճկահայերի մէջ. նա ասում է, որ Վանայ բերդից դէպի արևելք միլիոնագօտի կայ, որոյ արևելեան գլուխը կոչւում է Ձըմփի զըմփ մաղարայ, արևմտեան ծայրը՝ Ագրփի և մէջտեղը՝ Մհերի Գուն. Գա մի լերկ քար է, տաշած ու յիւսած մեծ դրան ձևով, Գրան վերևից կաթ կաթ ծորում է սև ջուր. Ասում են, թէ Մհերն և իւր ձիւ Աստուծոյ հրամանաւ փակուած են այնտեղ, թէ այն սև ջուրը՝ նորա ձիւ մէջն է. Այդ դրան ներսը ճախրի ֆալակ (աշխարհի անխը) է դառնում: Մհերը շարունակ նայում է դորա վերայ, երբ այդ ճախրը դադարի, այն օրը կ'ազատուի Մհերը, դուրս կ'ելնի և աշխարհը կ'աւերէ:

Ի դէպ է այստեղ մէջ բերել և Վանայ աւանդութիւնը Ամիրանի մասին, որ մենք առաջին անգամ 1850 թ. հաղորդեցինք գիտնական աշխարհին Հայոց Վէպերի վերայ գրած մեր աշխատութեան մէջ:

գորութիւնը: Նոցա մէջ մանաւանդ աչքի են ընկնում
Վաղարշաւանը, ևս աւելի՛ Վարդգէսի աւանը, որ նա
պատեց պարսպով և անուանեց Վաղարշապատ: Այս շի-
նութիւնների նկարագրութիւնից Խորենացին առաջ է
բերում առաջիկայ տողերը վիպասանի յատուկ խօսքե-
րով: Այդտեղ ասած է Հայկազն Երուանդի (Մեծն Տիգ-
րանի հօր) փեսայ՝ Վարդգէսի մասին, որ 2450 տարի
մեզանից առաջ՝ մեզ անյայտ Տ ու Հ ա յ գ աւառից գա-
լիս է Արարատեան աշխարհը և հիմք է դնում մի ա-
ւանի՝ «Վարդգէսի աւան» կոչելով նորան: Այս իսկ ա-
ւանն էր, որ Վաղարշը պատեց պարսպով և անուանեց,
ինչպէս որ ասած է, Վաղարշապատ, որ մինչև այսօր
գոյութիւն ունի: — Ահա այդ հատուածը.

«Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկ 'ի Տուհաց
գաւառէն

ԸզՔասաղ գետով,

Եկեալ նստեալ զՇրէշ բլրով՝ զԱրտիմէդ քաղաքաւ՝

ԸզՔասաղ գետով,

Կաւել կոփել զգուռն: Երուանդայ արքայի:»

«Մի կին ճանապարհին բռնվում է ծննդական ցաւով.
նա ծնում է արու զաւակ և անունը դնում է Ամիրան: Մայ-
րը ուզում էր մկրտել իւր որդուն, բայց շուարած էր՝ չ'գտնե-
լով ո՛չ ռբի, որ կատարէր նորա բաղձանքը: Եւ մինչդեռ մայ-
րը խորասուզուած էր մտքերի մէջ, եկաւ կանգնեց նորա
յանդիման մի ծերունի, որ մկրտելով մանուկին, խոստացաւ՝
մօր կամքի համաձայն, խնդրել Աստծուց մանուկի համար
մեծ ոյժ, որ և պարգևեց նորան Աստուած: Մանուկը մեծա-
ցաւ, զարգացաւ և ամենայն տեղ յաղթող երևեցաւ՝ գործե-
լով մեծամեծ քաջութիւններ: Աստի հպարտացաւ, գոռոզա-

Յիշենք վերջապէս և այն մի քանի տողերը, ուր վիպասանը խօսում է Արծրունեաց ցեղի մասին: Հաղամակերտում, որ Արծրունի իշխանների մայրաքաղաքն էր, այս նշանաւոր ցեղի անդամներից մէկի՝ Ազրամէլի (սա է և Արգամոզան) վերայ երգում էին ի միջի այլոց և այս.

«Նիրհում է մանուկը (բաց օգի մէջ). նորան տանջում է անձրևը, նորան այրում է արեգակը և թըռչունը հովանի է եղել իւր թևերով թալկացեալ մանուկին»:

Ի վերջոյ մէջ բերենք վիպասանների Երգից Արտաշէս թագաւորի մասին մի հետաքրքրական հատուած, որ պահպանուել է մինչև X դարը Միջագետքի դուքս՝ Դրիգոր Մագիստրոսի նամակների մէկի մէջ: Մագիստրոսը ինքը լսել է, ինչպէս ժողովուրդը երգում էր այդ հատուածը: Դորա առթիւ նա մի քանի խօսք է ասում, առաջարկելով հատուածի բովանդակութիւնն, ինչպէս երևում է, նոյն իսկ Երգի բառերով: Վիպասանը երե-

ցաւ և նոյն իսկ Աստուծոն յանդգնեցաւ մարտի կոչել Զայրացաւ նորա վերայ երկնքի Տէրը և փակեց նորան Աովկասի լեռներից մէկի մէջ՝ կապելով նորան երկաթի շղթաներով, Ամիրանի սուրբ մի կողմ է ընկած և միայն նորա հաւատարիմ շունը անդադար լիզում է իր տիրոջ շղթաները, որպէս զի աղատէ նորան կապանքներից: Անդեղջ հսկան անհամբեր մնում է այն օրուան, երբ՝ աղատուելով կապանքներից, կ'հանէ իւր վրէժը: Սակայն վերին տեսչութեան վճիռը այլ է. որովհետև աւագ հինգշաբթի երկրի խորքից մի դարբին է դուրս գալիս և սաստիկ ծեծում է մաշուած շղթան, մինչև որ նա դարձեալ ամրանում է. իսկ ինքը իսկոյն անհետանում

ւակայում է մեռած թագաւորին տարտարոսի մէջ. Արտաշէսը ափոսում էր, որ անդարձ անցել, զնացել են արքայական զուարճութիւնները, որ ինքը այլևս չ'ի տեսնիլ զալարուող ծուխ, որ դուրսէ զալիս ծխնելոյգներից և տարածվում է առաւօտները զիւղերի և աւանների վերայ: Այսպէս հեծեծում էր և Աքիլէսը, որ աւելի կամէր մշակ լինել և աշխատել զաշտում, քան թագաւոր լինել տարտարոսի մէջ:—Այստեղ խօսքը այն Արտաշէսի մասին է, որ ստորերկրեայ աշխարհից անիծեց իւր Արտաւազդ որդուն նորա յանդիմանութեան համար, և այդ անէծքը շուտով կատարուեցաւ, ինչպէս որ տեսանք վերևում: — Սրտառուչ են այս մի քանի տողերը.

«Ո՞ւ տայր ինձ, ասէր, զծուխ ծխանի
Եւ զառաւօտն նաւասարդի,
Զվագելն եղանց և զվագելն եղջերուաց.
Մեք փող հարուաք և թըմբկի հարկանէաք,
Արպէս օրէն է թագաւորաց:»

է. Այսպէս կրկնվում է տարեցտարի և Ամիրանը մնում է անզերժ իւր կապանքներումս:

Մենք կ'հարցնենք. արդեօք այս առասպելների անձինք յունաց Պրօմէթէոսի նախատիպերը չեն, Պրօմէթէոսի, որ մի ժամանակ շղթաներով կապուած էր Վովկաս լեռանը, այն տարրերութեամբ, որ սորան ազատեց Հերակլէսը, մինչդեռ Հայոց Արտաւազդը, Շիգարը, Մհերը և Վրաց Ամիրանը անմահ են մնում և դատապարտուած են յաւիտենական տանջանքի — Ինչ և իցէ, բայց Հին Հայոց և Վովկասեան ազգերի մէջ տարածուած Պրօմէթէոսի առասպելը արժանի էր, որ քնութեան ենթարկուէր յունաց աւանդութեան հետ միասին:

Վերևում մենք լիշեցինք տարտարոս, ստոր-
երկրեայ աշխարհ բառերը այն պատճառաւ, որ
Արտաշէսը՝ քանի կենդանի էր, կարիք չ'ունէր ցաւել
ու ափսոսալ այնպիսի բանի համար, որ առանց մի
դժուարութեան կարող էր ինքը ձեռք բերել. նա ցա-
ւում էր, որ այլևս կարող չ'է զուարճանալ արքայավայել
զբօսանքով՝ որսով, որ նա զրկուել է այն վալելչու-
թիւնից, որը զգում էր իւր կենդանի ժամանակ՝ վաղ
առաւօտեան որսի գնալիս:

Այս մի քանի տողերից, որպէս և Արտաշէսի՝ իւր
Արտաւազդ որդուն տուած անէծքից, պարզ երևում է,
որ հեթանոս շայերը հաւատում էին տարտարոսին և
ստորերկրեայ աշխարհին, ուր թագաւորների և դիւցազ-
ների ուրուականները՝ Յունաց տարտարոսի ուրուական-
ների նման, թախծանօք էին լիշում այն վալելչութիւն-
ների անգարձ կորուստը, որով զուարճանում էին իրենք
լուս աշխարհում:

«Վէպք Հնոյն Հայաստանի», քննութիւն Մ կ ր տ չ ի Էմին,
Մոսկուա, 1850 թ, էջ 98 in—8°,

Այս քննութիւնից յետոյ ժամանակագրական կարգով
լոյս տեսան.

1) Պատմութիւն մատենագրութեան Հայոց (ուրև քնն-
նութիւն Հայոց վէպերի մասին) աշխարհաբառ. 'ի Հ. Յոսեփ
սէփ Վ. Գաթրճեան. էջ 62, in—8°,

2) Վենետկեան, «Բագմավէպի» 1850 թ. յունվարի
դրքի մէջ մի քննութիւն կայ ռամկական վիպասանութիւն
վերնագրով՝ աշխարհիկ լեզուով գրած:

3) «Journal Osiatique» Հանդիսի 1852 թ. յունվարի
դրքի մէջ ֆրանսիացի հայագէտ Եղուարդ Գիւլօրիէն մի յօ-
դուած նուիրեց մեր «Վէպք Հնոյն Հայաստանի» քննութեան
այսպիսի վերնագրով. «Etudes sur les chants historique et
les traditions populaires de l'ancienne Arménie d'après une
Dissertation de M. Emin».

4) Միւհնոյն ֆրանսիացի գիտնականը կրկին անգամ
քննեց այդ հետաքրքրական խնդիրը և «Revue des deux mon-
des Հանդիսի 1852 թ. դարձեալ մեր «քննութեան» առթիւ
մի այլ յօդուած հրատարակեց. «Les chants populaires de
l'Arménie»,—Եթէ չենք սխալվում, պ. Գիւլօրիէի այս յօ-
դուածը իւր ժամանակին թարգմանուեցաւ ռուսերէն՝ պ.
Բէրժէի ձեռամբ:

5) 1861 թ. «Etudes sur les sources de l'Histoire
de l'Arménie de Moïse de Khoren» վերնագրով յօդուածում
հանգուցեալ հայագէտ Վիկտոր Լանգուան նոյնպէս խօսում
է Հայոց պատմական Երգերի վերայ, Վերջ ապէս՝

6) 1865 չ. Գարեգին Ջարբանալեան Վենետկի
Միթարեաններէց, իւր «Պատմութիւն Հայերէն դպրութեան»
աշխատութեան մէջ 17 էջ է նուիրում վիպասանական Երգե-
րին «Գողթան Երգեր» վերնագրով.— Հեղինակի ասելով, նա
ոչ մի սեպական կարծիք չէ յայտնում այդ խնդրի վերայ,
այլ հաղորդում է այն եզրակացութիւնները, որոց հասել են
իւր հայրենակիցները վիպասանական Երգերի վերաբերմամբ:

